

Швейц

Стефан

Марія
Стюарт

Стефан Цвейг
Марія Стюарт

«Фолио»

1935

УДК 821.112.2(436)

Цвейг С.

Марія Стюарт / С. Цвейг — «Фолио», 1935

ISBN 978-966-03-7988-6

«Марія Стюарт» – один з кращих життєписів, що належить перу найпопулярнішого австрійського письменника Стефана Цвейга (1881–1942). У романі зображено протистояння Марії Стюарт, шотландської королеви, яка претендувала ще й на англійський трон і для якої на першому місці завжди були поклики серця і тільки потім – аргументи розуму, та англійської королеви Єлизавети, що ніколи не пізнала радощів материнства й подружньої любові. Але передусім це була боротьба не двох королів, а двох Жінок – видатних, розумних, підступних, хоробрих, які діяли в ім'я любові та влади, і кожна з них заплатила за це свою ціну.

УДК 821.112.2(436)

ISBN 978-966-03-7988-6

© Цвейг С., 1935

© Фолио, 1935

Содержание

Вступ	5
Dramatis personae[1]	8
Розділ 1	10
Розділ 2	16
Розділ 3	22
Розділ 4	31
Розділ 5	39
Розділ 6	46
Конец ознакомительного фрагмента.	55

Стефан Цвейг Марія Стюарт

Вступ

Виразне та відкрите саме себе пояснює, натомість таємниця діє творчо. Саме тому історичні постаті та події, затінені зашином непевності, вимагають нової інтерпретації і нової фантазії. За класичний коронний приклад такого невичерпного повабу таємничості, властивої історичній проблемі, може правити життєва трагедія Марії Стюарт. Навряд чи якій-небудь іншій жінці в світовій історії присвячено так багато літератури: драм, романів, біографій і дискусій. Понад три сторіччя Марія Стюарт незмінно вабила поетів, давала роботу вченим, і її постать ще й досі з не меншою силою спонукає по-новому зображувати її. Адже сенс усього заплутаного – прагнути ясності, а всього темного – світла.

Але, як часто трапляється, життєву таємницю Марії Стюарт зображували й тлумачили вкрай протилежно: мабуть, немає жодної жінки, яку б змальовували в таких різних постах: то як убивцю, то як мученицю, то як дурну інтриганку, то як небесну святу. Але диво дивне, ця розмаїтість її образу – наслідок не браку збережених матеріалів, а надміру їх, який плутає і бентежить. Є тисячі й тисячі збережених документів, протоколів, актів, листів і повідомлень, уже триста років завжди з іншим і щоразу новим завзяттям рік у рік поновлюють процес про її провину або невинність. Але, що докладніше вивчати документи, то прикрішою стає в них сумнівність усіх історичних свідчень (а отже, і зображень). Навіть якщо якийсь документ з огляду на характер його письма справжній, давній і його автентичність підтверджено архівною експертизою, він однаково не конче може бути надійним і по-людському правдивим. Навряд чи ще де-небудь так виразно, як у випадку Марії Стюарт, можна пересвідчитись, із якими несамопитими розбіжностями тогочасні спостерігачі описували однієї пори ту саму подію. Проти кожного документально засвідченого «так» стоїть документально засвідчене «ні», проти кожного звинувачення – виправдання. Неправдиве з правдивим, вигадане з дійсним переплетені так тісно, що, власне, кожному сприйняттю образу Марії Стюарт можна надати найбільшої вірогідності: той, хто хоче довести, що вона – співучасниця вбивства свого чоловіка, може подати десятки свідчень очевидців, але ж так само й той, хто прагне довести її непричетність до того вбивства; для будь-якого зображення її характеру фарби змішані ще наперед. А якщо до цієї плутанини наявних повідомлень додається ще й партійність політики або націонал-патріотизму, викривлення образу стає ще несамопитішим. Щоправда, людська натура однаково, тільки-но йдеться про суперечку за буття або небуття між двома людьми, ідеями чи світоглядами, навряд чи уникає спокуси стати на якийсь бік, визнати, що хтось каже правду, а хтось – ні, назвати одного винним, а другого – невинним. А якщо, як-от у даному випадку, автори здебільшого самі належать до котрогось із двох напрямів, релігій чи світоглядів, які борються між собою, односторонність їхніх зображень майже неминуче визначена наперед; загалом протестантські автори всю провину покладають на Марію Стюарт, католицькі – на Єлизавету. В англійських зображеннях Марія Стюарт майже постає як убивця, в шотландських – як бездоганна жертва нищої обмови. Листи зі скриньки, ці найсуперечливіші предмети дискусій, одні, присягаючи, називають правдивими не менш несхитно, ніж інші – фальшивими, бо навіть у найнезначніші події вперто втручається партійне забарвлення. Мабуть, саме тому людина, що не є ані англійцем, ані шотландцем, людина, що не має визначених кров'ю поглядів і пов'язаностей, має чисту й вільну від упереджень можливість бути об'єктивною; можливо, їй швидше буде дарована змога підступити до цієї трагедії з палкою і водночас безсторонньою цікавістю митця.

Щоправда, було б зухвальством, якби дослідник мав намір дізнатися всю правду, тільки правду про всі життєві обставини Марії Стюарт. Він може досягти лише максимуму правдивості, і навіть те, що він, найкраще обізнаний і з чистим сумлінням, вважав би за об'єктивність, завжди було б лише суб'єктивним. Адже, оскільки джерела непрозорі, він мав би видобувати свою ясність із їхньої каламуті. Оскільки тогочасні повідомлення суперечать одні одним, йому доведеться в процесі праці вибирати у випадку кожної деталі між свідченнями, які виправдовують, і свідченнями, які звинувачують. Хоч як обережно вибиратиме дослідник, інколи він учинить найчесніше, якщо поставить коло своєї думки знак запитання і признається, що той або той факт життя Марії Стюарт і досі, коли йдеться про правду, ще темний і цілком може лишитися таким і на всі прийдешні часи.

У спробі зображення, яка лежить перед вами, автор суворо дотримується принципу взагалі не брати до уваги всіх свідчень, видобутих тортурами, страхом або примусом: щирий шукач істини ніколи не вважатиме за правдиві та слушні зізнання, здобуті насильством. Так само й повідомлення шпигунів та послів (тієї пори ними майже завжди були ті самі люди) використано з крайньою обережністю і кожен документ наперед поставлено під сумнів; а якщо в цій книжці подано думку, що сонети і великою мірою ще й листи зі скриньки слід вважати за справжні, такий висновок іде після найсуворішої перевірки і подачі переконливих особисто для мене причин. Усюди, де в архівних документах схрещуються протилежні свідчення, їхнє походження і політичні мотиви підлягають ретельному дослідженню, і, коли неминуче треба вирішити, котрого з них дотримуватися, за останній критерій править міра, якою та або та окрема дія узгоджується з погляду психології з усім характером.

Адже характер Марії Стюарт сам по собі не має в собі нічого таємничого, він позбавлений єдності тільки в своїх зовнішніх виявах, а внутрішньо від початку до кінця однолінійний і ясний. Марія Стюарт належить до одного вкрай рідкісного і збудливого типу жінок, чия справжня здатність переживати зосереджена в дуже короткому періоді, жінок, які мають недовгий, але бурхливий розквіт і виявляють себе в усій повноті не протягом усього життя, а тільки у вузькому й розпеченому просторі єдиної пристрасті. Аж до двадцятирічного віку почуття Марії Стюарт дихають спокійно та рівно, і так само й після двадцятьох п'ятьох років вони вже жодного разу не підносяться з силою вгору, натомість у цьому проміжку, протягом двох коротеньких років, шаленіє, мов справжній ураган, вибух стихійної величі, і з пересічної долі раптом постає трагедія античного виміру, наростаючи велично і гвалтовно, немов «Орестея». Лише в ці два роки Марія Стюарт справді становить трагічну постать, тільки під тиском того трагізму вона підноситься над собою, і завдяки цій безмірності її життя стає руйнівним, а водночас лишається у вічності. Тільки завдяки тій єдиній пристрасті, яка знищила Марію Стюарт як людину, її ім'я ще досі живе в поезії та творчості.

З огляду на таку вкрай стислу форму перебігу душевного життя, який зводиться до єдиної вибухової миті, будь-яке зображення життя Марії Стюарт власне вже від початку підпорядковане певній формі та ритму; автор повинен лише докладати зусиль, щоб подати в усій несподіваній неповторності відтінок життя, який круто здіймається вгору, а потім раптом спадає вниз. Тому читач аж ніяк не відчує суперечності, якщо в цій книжці тривалий період перших двадцятьох трьох років життя Марії Стюарт, а потім майже двадцять років її ув'язнення займають не більше місця, ніж два роки її натхненої пристрастю трагедії. Адже в сфері пережитої долі внутрішній час і зовнішній збігаються тільки позірно, насправді тільки наповненість переживаннями визначає масштаб душі, що по-іншому рахує плин годин, ніж холодний календар. Сп'яніла почуттям, радісно напружена і запліднена долею, душа здатна за найкоротший проміжок часу зазнати безкінечної повноти, а потім, позбавлена пристрасті, може знову нескінченні роки відчувати порожнечу, бути хиткою тінню, глухим ніщо. Тому в історії життя важать лише напружені, вирішальні миті, а правдиво розповідати можна, тільки поглядаючи на них і стаючи на місце героя в ті миті. Тільки там, де людина докладає всю свою силу,

вона справді жива і для себе, і для інших; завжди тільки тоді, коли її душа палає та горить, вона буде постаттю й для зовнішнього світу.

Dramatis personae¹

Перша сцена

Шотландія, 1542–1548 роки.

Друга сцена

Франція, 1548–1561 роки.

Третя сцена

Шотландія, 1561–1568 роки.

Четверта сцена

Англія, 1568–1587 роки.

ШОТЛАНДІЯ

Яків V (1512–1542), батько Марії Стюарт.

Марія де Гіз, Лотаринзька (1515–1560), його дружина, мати Марії Стюарт.

Марія Стюарт (1542–1587).

Джеймс Стюарт, граф Морей (1533–1570), нешлюбний син Якова V від Маргріт Дуглас, доньки лорда Ерскіна, єдинокровний брат Марії Стюарт, регент Шотландії до і після правління Марії Стюарт.

Генріх Дарнлі (Стюарт) (1546–1567), правнук Генріха VII по лінії своєї матері леді Леннокс, небоги Генріха VIII. Другий чоловік Марії Стюарт, а отже, завдяки цьому шлюбові, король Шотландії.

Яків VI (1566–1625), син Марії Стюарт і Генріха Дарнлі. Після смерті Марії Стюарт (1587 р.) законний король Шотландії, після смерті Єлизавети (1603 р.) король Англії як Яків I.

Джеймс Гепберн, граф Босвелл (1536–1578), згодом герцог Оркнейський і третій чоловік Марії Стюарт.

Вільям Мейтленд Лесінгтон, державний секретар Марії Стюарт.

Джеймс Мелвілл, дипломат, довірена особа Марії Стюарт.

Джеймс Дуглас, граф Мортон, регент Шотландії після вбивства Морей; страчено 1581 року.

Метью Стюарт, граф Леннокс, батько Генріха Дарнлі, головний обвинувач Марії Стюарт після його вбивства.

Аргайл, Арран, Мортон Дуглас, Ерскін, Гордон, Гарріс, Гантлі, Керколді Грейндж, Ліндсей, Мар, Рутвен – Лорди, то прихильники, то противники Марії Стюарт, які ненастанно перебувають у союзах один з одним, один проти одного і майже без винятку померли не своєю смертю.

---

¹ Дійові особи (латин.). – Тут і далі примітки перекладача.

Мері Бітон, Мері Флемінг, Мері Лівінгстон, Мері Сетон – Чотири Мері, подружки дитячих літ Марії Стюарт.

Джон Нокс (1505–1572), проповідник *kirk* (протестантської церкви), головний противник Марії Стюарт.

Давід Ріцціо,² музикант і секретар при дворі Марії Стюарт, убито 1566 року.

П'єр де Шастеляр, французький поет при дворі Марії Стюарт, страчено 1563 року.

Джордж Б'юкенен, гуманіст і вихователь Якова VI, автор ненависних памфлетів проти Марії Стюарт.

ФРАНЦІЯ

Генріх II (1518–1559), король Франції від 1547 року.

Катерина Медичі (1519–1589), його дружина.

Франциск II (1544–1560), їхній найстарший син, перший чоловік Марії Стюарт.

Карл IX (1550–1574), молодший брат Франциска II, король Франції після його смерті.

Кардинал Лотаринзький, Клод де Гіз, Франсуа де Гіз, Анрі де Гіз – Чотири Гізи.

Ронсар, Дю Белле, Брантом – Поети, автори творів на честь Марії Стюарт.

АНГЛІЯ

Генріх VII (1457–1509), король Англії від 1485 року, дід Марії Стюарт і прадід Дарнлі.

Генріх VIII (1491–1547), його син, король від 1509 року.

Анна Булін (1507–1536), друга дружина Генріха VIII, звинувачена в перелюбі й страчена.

Марія I (1516–1558), донька Генріха VIII від шлюбу з Катериною Арагонською, королева Англії після смерті Едуарда VI (1553 р.).

Єлизавета (1533–1603), донька Генріха VIII і Анни Булін, за життя батька проголошена бастардом, а після смерті єдинокровної сестри Марії (1558 р.) королева Англії.

Едуард VI (1537–1553), син Генріха VIII від його третього шлюбу з Джоанною Сеймур; змалку заручений із Марією Стюарт, від 1547 року король.

Яків I, син Марії Стюарт, наступник Єлизавети.

Вільям Сесіл, лорд Берлі (1520–1598), всемогутній і вірний державний секретар Єлизавети.

Сер Френсіс Волсінгем, головний секретар і міністр поліції.

Вільям Дейвісон, другий секретар.

Роберт Дадлі, граф Лестер (1532–1588), коханець і довірена особа Єлизавети, якого вона пропонувала Марії Стюарт як чоловіка.

Томас Говард, герцог Норфолк, перший аристократ королівства, що просив руки Марії Стюарт.

Толбет, граф Шрузбері, що за дорученням Єлизавети п'ятнадцять років наглядав за Марією Стюарт.

Еймієс Політ, останній тюремник Марії Стюарт.

Лондонський кат.

---

² Rizzio в тексті С. Цвейга. Загалом більш поширена й правильна форма Riccio (Річчо).

Розділ 1

Королева в колисці 1542–1548 роки

Марії Стюарт лише шість днів, як вона стає королевою Шотландії, бо вже з самого малку справджується закон її життя: отримувати все від долі занадто рано і без усвідомленої радості. Похмурого грудневого дня 1542 року, коли вона народилася в замку Лінлітгоу, в сусідньому замку Фолкленд лежав на смертному одрі Яків V, її батько, що мав лише тридцять один рік, але був зламаний життям, утомлений від корони і боротьби. Він був сміливим чоловіком із лицарськими манерами і попервах мав ясний розум, палко шанував мистецтва і жінок, тишився народною довірою; він часто, переодягнувшись, щоб його не впізнавали, ходив на свята в села, танцював і жартував із селянами, а чимало шотландських пісень та балад, які він написав, ще довго жили в пам'яті рідного краю. Але цей нещасний нащадок нещасного роду народився несамовитої доби, в непокірній країні, тож йому від самого початку судилася трагічна доля. Генріх VIII, сусідній король, тиснув, щоб він запровадив Реформацію, але Яків V зберігав вірність церкві, натомість шотландське дворянство, завжди схильне створювати труднощі своєму володареві, одразу скористалося незгодою і ненастанно втягувало цього веселого та миролюбного чоловіка всупереч його волі в неспокій і війну. Ще чотири роки тому, коли Яків V сватався до Марії де Гіз, він виразно зобразив свою лиху долю: що означає бути змушеним утверджуватись як король супроти того затятого і пожадливого гурту. «Мадам, – писав він у своєму приголомшливо щирому проханні про руку, – мені виповнилося лише двадцять сім років, а життя пригнічує мене не менше, ніж моя корона... Змалку сирота, я був в'язнем честолюбного дворянства; могутній дід Дугласів довго тримав мене в рабстві, тож я ненавиджу це прізвище і будь-яку згадку про нього. Арчибальд, граф Енгес, Джордж, його брат, і всі його вигнані родичі ненастанно нацьковували на нас короля Англії, в моїй державі немає жодного дворянина, що не був би спокушений його обіцянками або підкуплений його грішми. Немає ніякої безпеки для моєї особи, жодної запоруки утвердження моєї волі й справедливих законів. Це все лякає мене, Мадам, і я сподіваюся від Вас сили й поради. Без грошей, обмежений тільки допомогою, яку я отримую від Франції, або завдяки незначним жертвам мого багатого духовництва, я намагаюся прикрасити свої замки, підтримувати фортеці й будувати кораблі. Проте мої барони вважають короля, який справді прагне бути королем, за нестерпного суперника. Незважаючи на дружбу короля Франції та підтримку його військ і незважаючи на прихильність мого народу, я боюся, що не зможу здобути вирішальної перемоги над своїми баронами. Я б подолав усі труднощі, щоб прочистити для моєї країни шлях справедливості та спокою, і, можливо, досяг би своєї мети, якби дворянство моєї країни було саме. Проте англійський король невтомно сіє чвари між дворянством і мною, а ересі, які він запровадив у моїй державі, нищівно й далі пожирають геть усе аж до церковних кіл і народу. Моя сила і сила моїх предків здавна спиралася тільки на жителів міст і на церкву, тож я змушений запитувати себе: чи надовго ще вистачить її?»

Усе лихо, яке король передбачив у цьому листі Кассандри, справдилося, і навіть ще тяжчі нещастя спіткали його. Обидва сини, яких подарувала йому Марія де Гіз, померли в колисці, тож Яків V у свої найкращі чоловічі літа бачив, що він досі не має спадкоємця корони, яка рік у рік дедалі болючіше стискала йому чоло. Зрештою шотландські барони втягнули Якова V всупереч його волі у війну з могутньою Англією, а потім вирішальної миті зрадливо кинули його напризволяще. Під Солвей-Мос Шотландія не тільки програла битву, а й утратила честь: власне, навіть не почавши по-справжньому бою, війська, позбавлені проводирів, не маючи своїх кланових ватажків, жалюгідно розбіглися, тоді як сам король, що загалом був сповнений

усіх лицарських чеснот, тієї вирішальної миті давно вже боровся не з чужоземними ворогами, а зі своєю смертю. Знесилений, він лежав у гарячці в замку Фолкленд, наситившись марною боротьбою, обтяжливим життям.

Коли того тьмяного зимового дня, 9 грудня 1542 року, туман навідав на вікна, у двері постукав посланець. Немічному, вмирущому чоловікові він повідомив, що в нього народилася донька, спадкоємиця. Але виснажена душа Якова V вже не має сили для надії та радості. Чому не син, чому не спадкоємець? Приречений на смерть бачить в усьому тільки ще більше нещастя, трагедію і загибель. Розчаровано відповідає: «Від жінки нам дісталася корона, з жінкою вона й зникне». Це похмуре пророцтво було водночас і його останнім словом. Потім Яків V тільки зітхнув, відвернувся в ліжку до стіни й не відповідав на жодне запитання. Через кілька днів короля поховали, і Марія Стюарт, ще, власне, не розплющивши очей, щоб бачити життя, стала спадкоємицею його королівства.

Але ця спадщина – бути Стюарт і королевою Шотландії – двічі сумнівна, бо ще жоден Стюарт на тому троні не мав щастя і не сидів довго. Двох королів, Якова I і Якова III, вбили, двоє, Яків II і Яків IV, загинули на бойовищі, а двох їхніх нащадків, цю невинну дитину і Карла I, онука її крові, спіткала ще жорстокіша доля: ешафот. Жодному з цих Атрідів не судилося прожити до розквіту літ, жоден не мав легкого щастя і щасливої зорі. Стюарти завжди були змушені боротися проти зовнішніх ворогів, проти ворогів у країні й проти самих себе, завжди навколо них і в них панував неспокій. Неспокійною, як і вони самі, була й країна, і найбільш невірними їм були саме ті, хто мав би бути найвірнішим: лорди і барони, це темне й могутнє, несамовите й нестримне, пожадливе й задержувате, вперте й несхитне лицарство, – *“un pays barbare et une gent brutelle”*,³ – як дратливо нарікав Ронсар, поет, закинутий у той туманний край. Ті абсолютні кланові ватажки, що й самі були дрібними королями в своїх маєтках і замках, владно, немов худобу на забій, гнали отари селян і пастухів на свої споконвічні дрібні війни та в грабіжницькі наїзди, не знали, крім війни, ніякої іншої радості існування, борня була насолодою для них, заздрість – стимулом, жадоба влади – головною думкою їхнього життя. «Гроші й вигода, – писав французький посол, – єдині сирени, до яких дослухаються шотландські лорди. Прагнути проповідувати їм про обов’язок щодо володарів, честь, справедливість, чесноту означає лише смішити їх». Подібні до італійських кондотьєрів у своїй аморальній задержуватості й зажерливості, тільки, на відміну від них, неосвічені та нестримніші в своїх інстинктах, вони ненастанно підбурюють і сперечаються за першість і верховенство: всі ті давні могутні клани Гордонів, Гамільтонів, Арранів, Мейтлендів, Кроуфордів, Ліндсеїв, Ленноксів і Аргайлів. Вони то гуртуються одні проти одних у багаторічній ворожнечі, то присягають, даючи врочисті зобов’язання, в короткочасній вірності, щоб ударити разом на когось третього, завжди збиваються в гурти і зграї, але жоден з них не має внутрішньої прихильності до жодного, і кожен, дарма що споріднений та пов’язаний із кожним, – однаково його нещадний заздрісник і ворог. У їхніх диких душах і далі живе, непорушене, щось поганське і варварське, байдуже, називають вони себе протестантами чи католиками, – залежно від того, де прагнуть здобути вигоду, – бо насправді всі вони – онуки Макбета і Макдуфа, криваві тани, яких так рельєфно зобразив Шекспір.

Тільки з одного приводу вся ця неприборкувана, заздрісна зграя одразу набуває єдності: завжди лише тоді, коли треба присадити спільного володаря, свого короля, послух якому їм не менш нестерпний, ніж вірність йому – невідома. Якщо ця *“parcel of rascals”*,⁴ як затаврував їх Бернс, шотландець із правіку, взагалі ще терпить примарну королівську владу над своїми замками і маєтками, то тільки через міжкланові ревнощі. Гордони тільки тому лишають корону

³ «Край варварський і люд брутальний» (фр.).

⁴ «Зграя негідників» (англ.).

Стюартам, щоб вона не дісталася Гамільтонам, а Гамільтони – через заздрість Гордонам. Але лихо, коли король Шотландії справді наважиться бодай раз бути володарем і накинути країні дисципліну й порядок, коли король, наділений ще першою, юнацькою мужністю, намагається виступити проти зарозумілості й пожадливості лордів! Тоді вони миттю гуртуються по-братньому у ворожу зграю, щоб зробити свого володаря безвладним, а якщо їм не вдається досягти цього мечем, цю послугу надійно виконує кинджал убивці.

Шотландія – трагічна країна, роздерта похмурими пристрастями, це темне і романтичне, омите морем невеличке острівне королівство на крайній півночі Європи, а крім того, ще й злидений край. Адже всі сили тут руйнує правічна війна. Кілька міст, що, власне, й не міста, а лише злиденні халупи, скупчені під захистом фортець, ніколи не доростають до багатства чи бодай міщанського добробуту, бо їх щоразу знову плюндрують і палять. А дворянські замки, руїни яких ще й сьогодні похмуро й грізно здіймаються над землею, – теж не справжні замки, де панують двірська пишнота і розкіш; їх збудовано для війни як неприступні фортеці, і ніхто не присвячував їх лагідному мистецтву гостинності. Поміж цими нечисленними клановими зграями та їхніми кріпаками цілковито бракує живлющої сили творчого середнього класу, яка підтримує державу. Єдиний густонаселений район між Твідом і Фертом міститься поблизу від англійського кордону, а отже, постійно зазнає спустошень і людських утрат унаслідок наїздів. А на півночі можна годинами йти повз самотні озера, безрадінні луки й темні північні ліси, не бачачи ніде ні села, ні фортеці, ні міста. Тут не тиснуться, як у заповонених людом європейських країнах, містечка і села, немає руху на битих шляхах і торгівлі в країні, немає прикрашених прапорцями кораблів, що в Голландії, Іспанії та Англії відпливають із рейдів, щоб привезти з далеких океанів золото і приправи; люди тут животіють, випасаючи овець, ловлячи рибу і полюючи, немов за патріархальних часів; у законах і звичаях, у багатстві й культурі тодішня Шотландія відставала від Англії і Європи принаймні на сто років. Якщо з початком нової доби в усіх прибережних містах почали процвітати банки і біржі, тут, як і за біблійних часів, усе багатство й далі вимірювали землею та вівцями; Яків V, батько Марії Стюарт, мав десять тисяч овець, то було все його майно. Він не мав ніякого коронного скарбу, не мав армії, не мав охорони для забезпечення своєї влади, бо ж не міг оплатити її, а парламент, у якому вирішували лорди, не давав своєму королю ніяких реальних засобів влади. Все, чим володів той король і що виходило за межі його голих природних потреб, йому позичали або дарували його союзники з Франції та папа, кожен килим, кожен гобелен, кожен свічник у його покоях і замках був куплений приниженням.

Ця споконвічна нужда – гнійні виразки, які висисали політичну силу з тіла Шотландії, цього гарного і шляхетного краю. Адже внаслідок нужденності та пожадливості своїх королів, солдатів і лордів вона завжди була кривавим м'ячем для гри чужих володарів. Той, хто боровся проти короля і за протестантизм, отримував платню з Лондона, а той, хто боровся за католицизм і Стюартів, – із Парижа, Мадрида й Рима: всі ті іноземні країни охоче й залюбки платили за шотландську кров. Остаточне вирішення ще досі коливається між двома великими державами, між Англією і Францією, і тому цей найближчий сусід Англії є для Франції неоціненним партнером у грі. Щоразу, коли англійські армії вдираються в Нормандію, Франція швидко поціляє тим кинджалом у спину Англії, всякчас охочі до війни шотландці одразу сунуть через *border*, кордон, проти своїх *auld enimies*, давніх ворогів, і навіть за мирних часів становлять постійну загрозу. Зміцнити військову силу Шотландії – відвічна турбота французької політики, тож не було нічого природнішого, що Англія зі свого боку намагалася зламати ту силу, нацьковуючи лордів і раз по раз влаштовуючи бунти. Отож ця нещасна країна стала кривавим бойовищем столітньої війни, яка лише в долі цієї ще невинної дитини дійде нарешті до остаточного вирішення.

Ця боротьба справді почалася ще в колісці Марії Стюарт, і то був пишний драматичний символ. Немовля ще не вміє розмовляти, не вміє думати, відчувати, навряд чи здатне поворушити ручечками в туго запнутих пелюшках, як політика вже хапається за його нерозвинене тіло, за безневинну душу. Адже лихо Марії Стюарт полягало в тому, що вона завжди була скута в тій грі розрахунків. Вона ніколи не мала нагоди безтурботно виявляти себе, своє Я, бо завжди мала на собі путо політики, була об'єктом дипломатії, м'ячем чужих бажань, завжди тільки королевою, наступницею трону, союзницею або ворогом. Тільки-но посланець привіз у Лондон обидві звістки, що Яків V помер, а його щойно народжена донька стала спадкоємицею і королевою Шотландії, як король Англії Генріх VIII вирішив якнайшвидше посватати цю неоціненну наречену для свого сина і спадкоємця Едварда; ще незрілим тілом, ще не пробудженою душею вже розпоряджались, немов товаром. Але політика ніколи не рахується з почуттями, а бере до уваги тільки корони, землі й право на успадкування. Для політики не існує індивіда, він ніщо проти очевидних і реальних цінностей світової гри. Але в цьому особливому випадку думка Генріха VIII заручити спадкоємицю шотландського трону зі спадкоємцем англійського трону була все-таки розумна і навіть гуманна. Адже ненастанна війна між двома братніми країнами давно вже не мала сенсу. Живучи на одному острові у світовому океані, омиті й захищені одним морем, будучи спорідненими расами, схожими своїми умовами життя, народи Англії і Шотландії, безперечно, мали перед собою одне завдання: об'єднатися, і природа тут ясно виразила свою волю. Тільки ревності обох династій, Тюдорів і Стюартів, стоять перешкодою на шляху до цієї останньої мети, тож якщо тепер завдяки шлюбу пощастить обернути конфлікт обох монарших домів у союз, спільні нащадки Стюартів і Тюдорів могли б бути королями водночас Англії, Шотландії та Ірландії і об'єднана Великобританія могла б узяти участь у високому змаганні: боротьбі за панування над світом.

Але лихо: завжди, коли в політиці з'явиться як виняток ясна й логічна ідея, її занепащають безглуздою реалізацією. На початку все видавалося напрочуд успішним. Лорди, яким швидко наповнили грішми кишені, радісно пристали на шлюбну угоду. Але спритному Генріху VIII не досить простого пергаменту. Він надто часто пересвідчувався в лицемірстві й зажерливості тих чесних людей, щоб не знати: ніяка угода не зобов'язує ненадійних лордів, тож, коли їм запропонують більше, вони одразу будуть ладні продати немовля-королеву спадкоємцеві французького трону. Тому від шотландських посередників Генріх VIII вимагає як першої умови негайної передачі неповнолітньої дитини до Англії. Але, якщо Тюдори не довіряють Стюартам, то й Стюарти не меншою мірою не довіряють Тюдорам, а надто мати Марії Стюарт чинить опір угоді. Діставши як нащадок роду Гізів суворе католицьке виховання, вона не хоче віддавати рідну дитину еретикові, що дотримується хибної віри, крім того, їй було не важко помітити в угоді небезпечну пастку. Адже в одному таємному пункті шотландські посередники, яких підкупив Генріх VIII, зобов'язалися – в разі, якщо дитина передчасно помре – докладати зусиль, щоб, незважаючи на це, «вся влада і майно королівства» дісталися Генріху VIII, і цей пункт дуже небезпечний. Від чоловіка, який двом своїм дружинам уже зітнув голову на ешафоті, можна хіба що сподіватися, що він, прагнучи швидше підступитися до такої важливої спадщини, подбає, щоб смерть цієї дитини була трохи завчасною, а не природною, і тому королева, як дбайлива мати, одразу відмовляється передавати дитину до Лондона. Сватання тепер стало майже війною. Генріх VIII посилає війська, щоб силою забрати неоціненну за поруку, і наказ, який він дав своєму війську, – це нелюдський образ голої брутальності того сторіччя. «Воля Його Величності така, щоб усе було знищене вогнем і мечем. Спаліть Единбург і зрівняйте його з землею, тільки-но заберете й пограбуєте там усе, що можна... Сплондруйте палац Голіруд і так багато міст та сіл навколо Единбурга, скільки зможете, пограбуйте, спаліть і поневольте Літ та інші міста, нещадно вбивайте чоловіків, жінок і дітей, де тільки чинитимуть опір». Озброєні зграї Генріха VIII рушили через кордон, наче гунська орда. Але останньої миті матір і дитину перевезли в безпечне місце в укріплений замок Стерлінг, і Генріх VIII мусив задовольнитися

угодою, згідно з якою Шотландія зобов'язалася передати Марію Стюарт (її й далі трактували і продавали, наче предмет) в Англію тоді, коли дівчинці виповниться десять років.

Знову видається, ніби все впорядковано найкраще. Але політика завжди – наука безглуздя. Їй не до вподоби прості, природні, розумні вирішення, труднощі – найбільша насолода для неї, чвари – її стихія. Невдовзі католицька партія, вдаючись до прихованих махінацій, починає думати, чи не було б краще дитину – яка може лише гугукати і всміхатися – віддати синові французького короля, а не англійського, а коли Генріх VIII помер, схильність дотримуватися договору стала вже дуже невелика. Але тепер англійський регент Сомерсет від імені неповнолітнього короля Едварда вимагає передачі дівчинки-нареченої в Лондон, а коли Шотландія відмовилася, дав армії наказ вирушати, щоб лорди почули єдину мову, яку поважали: насильство. 10 вересня 1547 року в битві – радше побоїщі – під Пінкі-Клеф шотландське військо було розбите, понад десять тисяч полеглих укривали землю. Марія Стюарт не дожила ще й до п'ятого року, як кров через неї проливали вже річками.

Тепер Шотландія лежить перед англійцями безборонна й відкрита. Але в сплюндрованій країні навряд чи можна щось пограбувати, для Тюдорів там, власне, є тільки одна коштовність: дитина, що втілює собою корону і право на корону. Проте, довівши до відчаю англійських шпигунів, Марія Стюарт раптом безслідно зникає з замку Стерлінг, ніхто навіть у найближчому колі не знає, де заховала її королева-мати. Адже гніздо, де був би безпечний притулок, обрали напрочуд добре: вночі та у великій таємниці через одного цілком надійного слугу дитину вивезли в монастир Інчмагом, що стоїть, прихований бездоріжжям, на островці в озері Мен-тіт, “*dans le pays des sauvages*”, «у країні дикунів», як повідомляв французький посол. Жодна стежка не веде до того романтичного місця, неоціненний вантаж човном доправили на берег острова, де знайшли собі притулок побожні ченці, які ніколи не покидали монастиря. Там, абсолютно прихована, відокремлена від збудженого і неспокійного світу, несвідома дитина живе в затінку подій, тим часом як дипломатія над країнами й морем заклопотано тче її долю. Адже на сцену вже грізно виходить Франція, щоб запобігти цілковитому англійському поневоленню Шотландії. Генріх II, син Франциска I, посилає могутній флот, і генерал-лейтенант французького допоміжного корпусу просить від імені короля руки Марії Стюарт для його сина і наступника трону Франциска. Доля дитини змінилася за одну ніч завдяки політичному вітру, що несамовито і войовниче бурхає над Ла-Маншем: маленькій доньці Стюартів судилося тепер бути замість королеви Англії королевою Франції. Тільки-но цю нову й вигідну торговельну обладунку уклали належним чином, як 7 серпня неоцінений об'єкт цих махінацій – маленьку Марію Стюарт віком п'ять років і вісім місяців – спакували й відправили до Франції, продавши на все життя іншому і так само невідомому чоловікові. Знову і аж ніяк не востаннє чужа воля формує і змінює її долю.

Невинність – ласка дитинства. Що знає трирічна, чотирирічна, п'ятирічна дитина про війну і мир, про битви і договори? Що для неї такі назви, як Франція і Англія, Едвард і Франциск, що для неї все несамовите божевілля світу? З розмаяними білявими косами бігає і грається струнконога дівчинка в темних і світлих покоях замку, коло неї – чотири подругиперевесниці. Адже – чудова думка за варварської доби – Марії Стюарт від самого початку дали для ігор чотирьох подружок-однолітків, обраних із найшляхетніших родин Шотландії, листочок конюшини з чотирма Мері: Мері Флемінг, Мері Бітон, Мері Лівінгстон і Мері Сетон. Діти, які сьогодні є милими подругами під час дитячих ігор, завтра будуть товаришками на чужині, щоб та чужина не видавалася такою чужою, а згодом стануть її придворними дамами і в ніжному настрої складуть присягу вийти заміж не раніше, ніж вона сама вибере собі чоловіка. Якщо потім троє відкинуться від Марії в її нещасті, одна поїде за нею у вигнання і буде поряд аж до її смертної години: сяйво щасливого дитинства світитиме Марії Стюарт аж до її найтемнішої години. Але який ще далекий той каламутний і притьмарений час! А нині п'ятеро

дівчаток ще граються жваво цілісінський день, і день попри день, у замку Голіруд або Стерлінг і нічого не знають про високість та гідність королівської влади, нічого про притаманні їй гордість і небезпеки. А потім настав вечір, уночі маленьку Марію дістали з дитячого ліжечка, на березі озера її чекав човен, її перевезли на острів, де спокійно і добре: в Інчмагом, місце миру. Там її вітають незнайомі чоловіки, вдягнені по-іншому, ніж уже бачені, вони всі в чорному, в широких складчастих сутанах. А втім, приязні, лагідні, гарно співають у високому приміщенні з барвистими вікнами, і дитина приживається там. Але якось увечері її забирають знову (Марія Стюарт завжди змушена їхати і тікати вночі, від однієї долі до іншої), а потім вона раптом стоїть на високому кораблі, де лопотять білі вітрила, серед чужих воїнів і бородатих матросів. Але чому маленька Марія повинна боятися? Адже все таке лагідне, приязне і добре, сімнадцятирічний єдинокровний брат Джеймс, один із численних бастардів Якова V, народжених ще до шлюбу, гладить їй біляві коси, та й чотири Мері, улюблені подружки, тут. Отож п'ятеро дівчаток пустують і безтурботно сміються поміж гармат французького військового корабля і матросів у обладунках, зачаровані та щасливі, як діти, кожною несподіваною зміною. Проте вгорі, на майданчику на марсі, стоїть моряк і з острахом оглядає навколишні простори: він знає, що англійський флот крейсує в Ла-Манші, щоб бодай останньої хвилини схопити наречену англійського короля, перше ніж вона стане нареченою спадкоємця французького трону. Але дитина бачить тільки близьке, тільки нове, бачить лише, що море синє, люди приязні, а могутній корабель, сапаючи, мов велетенський звір, пробивається поміж хвиль.

13 серпня галіон нарешті припливає в Роскоф, невеличку гавань коло Бреста. Човни пливуть на берег. По-дитячому збуджена від розмаїтих пригод, сміючись, пустотлива й невинна, вискакує шотландська королева, якій не виповнилося ще й шістьох років, на французький берег. Але на цьому її дитинство й скінчилося, починаються обов'язок і випробування.

Розділ 2

Юність у Франції

Французький двір у край досвідчений у шляхетних звичаях і бездоганний у таємничій науці церемоній. Генріх II, із династії Валуа, знає, що належить нареченій дофіна відповідно до її гідності. Ще до її приїзду він підписав доручення, щоб *la reinette*, маленьку королеву Шотландії, вітали в усіх містах і селах на її шляху з не меншими почестями, ніж якби вона була його рідна донька. Отож уже в Нанті на Марію Стюарт чекає ряснота чарівливих дивовиж. Не тільки на кожному розі спорудили галереї з античними символами, богинями, німфами та сиренами, не тільки настрій загону, що супроводив її, поліпшили кількома барилами дорогого вина, не тільки на її честь влаштували феєрверки і давали залпи з гармат, – ціла армія ліліпутів, сто п'ятдесят малих дітей, яким ще не виповнилося вісьмох років і з яких сформували почесний полк, у білих мундирах, із дудками й барабанами, з мініатюрними піками й алебардами радісно виступила назустріч малій королеві. Таке відбувається в кожному містечку та селі, й по тій нерозривній низці свят дитина-королева Марія Стюарт нарешті добувається до Сен-Жермену. Там дівчинка, якій не виповнилося навіть шістьох років, уперше побачила свого нареченого: хирного, блідого й рахітичного хлопчика, що мав чотири з половиною роки; отруєна кров наперед призначила його для тяжкої хвороби та ранньої смерті, і він несміливо й налякано вітає свою «наречену». Але тим щиріше вітають її інші члени королівської родини, в захваті від її дитячої привабливості, а Генріх II в одному листі захоплено охарактеризував її як *“la plus parfait enfant qu je vus jamès”*, «найгарнішу дитину, яку я бачив коли-небудь».

Французький двір у ті роки був одним із найблискучіших і найпишніших у світі. Вже минуло середньовіччя з його похмурістю, але на тому перехідному поколінні ще лежить останній романтичний відблиск умирущого лицарства. Сила й відвага ще по-давньому суворо і мужньо виявляються в radoшах полювання, лицарських каруселей зі списом і турнірів, у пригодах, на війні, але духівництво вже набуло прав господаря в колі можновладців, а гуманізм після монастирів та університетів здобув і королівські замки. Любов пап до розкоші, ренесансне духовно-чуттєве розкошування насолодами, втіха від красних мистецтв переможно дійшли з Італії до Франції, і тієї історичної миті в цій країні постає майже унікальне поєднання сили і краси, мужності й безтурботності: високе мистецтво не боїться смерті й водночас суто чуттєво любити життя. У вдачі французів природніше й вільніше, ніж деінде, поєднуються темперамент і легкість, а галльська *chevalerie*, лицарськість, напрочуд добре пасує до класичної культури Ренесансу. Водночас від кожного шляхтича вимагають, щоб він і в обладунку на турнірі мчав учвал на супротивника зі списом, і зі зграбними поворотами взірцево виконував вигадливі фігури танку; він повинен опанувати суворе мистецтво війни не гірше, ніж витончені закони двірської куртуазності; та сама рука, що в ближньому бою орудує важким дворучним мечем, повинна вміти видавати ніжні звуки й писати коханій жінці сонети; вміння поєднувати в собі силу і лагідність, брутальність і освіченість, вправність у битвах і обізнаність у мистецтвах – ось ідеал часу. Король і його аристократи цілісні дні з запіненими хортами полюють оленів і кабанів, ламають і трощать списи, а ввечері шляхетні кавалери і дами збираються в залах розкішно оновлених замків – у Луврі, Сен-Жермені, Блуа чи Амбуазі – для духовних розваг. Читають вірші, співають мадригали, komponують музику, в маскарадах пробуджують дух античної літератури. Присутність багатьох гарних і причепурених жінок, творчість таких поетів і художників, як Ронсар, Дю Белле і Клуе, надавали тому королівському двору неповторної барвистості й радості, що марнотратно виражалися в усіх формах мистецтва і життя. Як і всюди в Європі напередодні сумнозвісних релігійних війн, Франція стояла тоді перед поривом до високої культури.

Той, хто живе при такому дворі, а передусім той, хто на такому дворі колись має бути володарем, повинен припасуватися до нових культурних вимог. Він повинен прагнути досконалості в усіх мистецтвах та науках і кувати свій дух не меншою мірою, ніж тіло. В найпишнішій книзі слави гуманізму назавжди лишиться те, що саме тих, хто прагнув діяти у вищих колах життя, він зобов'язував бути обізнаним з усіма мистецтвами. Навряд чи коли-небудь так наполегливо дбали водночас про довершену освіту не тільки чоловіків шляхетного стану, а й шляхетних дам, і з цією турботою про їхню освіту почалася нова доба. Як і Марія, королева англійська, та Єлизавета, Марія Стюарт теж була змушена вивчати класичні мови, давньогрецьку й латину, а також сучасні: італійську, англійську та іспанську мови. Але завдяки ясному і проворному розумові та успадкованій від предків любові до культури обдарованій дитині кожне зусилля дається за іграшки. Вже в тринадцять років вона, навчившись латини з «Розмов» Еразма Роттердамського, читає перед усім двором у залі Лувру свою власну латинську промову, тож її дядько, кардинал Лотаринзький, гордо повідомляє Марії де Гіз, матері Марії Стюарт: «Ваша донька так виросла і так росте день у день, набуваючи внутрішньої величі, краси та розуму, що в усьому доброму і почесному вона вже така довершена, як тільки можна, і в цьому королівстві серед доньок аристократів або людей інших станів із нею нікого не можна було б порівняти. Я можу повідомити, що вона так припала до вподоби королю, що він часто понад годину спілкується тільки з нею, і вона вміє дотепними й розумними словами розважати його так добре, немов двадцятип'ятирічна жінка!» Духовний розвиток Марії Стюарт і справді незвичайно ранній. Невдовзі вона опанувала французьку мову з такою впевненістю, що наважується на поетичний вислів і спробається гідно відповідати на вірші, якими уславлюють її Ронсар і Дю Белле, проте не тільки під час принагідної двірської гри, а саме в миті душевного смутку свої почуття відтоді вона найлюбіше довіряє віршам, бо ж любить поезію, а її саму люблять усі поети. Але і в усіх інших видах мистецтва Марія Стюарт засвідчує незвичайний смак: вона гарно співає під лютюю, її танок вихваляють як чарівливий, її вишивки – витвори не просто вправної, а дуже обдарованої руки, вона одягається скромно й не обтяжена помпезними сукнями, мов дзвін, у яких пишається Єлизавета; і в шотландській спідничці, і в урочистій шовковій сукні вона зі своєю дівачою привабливістю видається цілком природною. Від самого початку такт і чуття краси в Марії Стюарт – природне обдаровання, і цю піднесеність (але все-таки не театральність), яка завжди надаватиме аури поетичності, ця донька Стюартів зберігатиме навіть у найтяжчі години як неоціненну спадщину своєї королівської крові і свого монаршого виховання. А втім, навіть у фізичних вправах Марія Стюарт навряд чи відстає від найвправніших цього лицарського двору, вона невтомна вершниця, завзята мисливиця, вправно грає в м'яча; її гінке, струнке дівоче тіло, попри всю притаманну йому тендітність, не знає ні втоми, ні знесилення. Ясна і весела, безтурботна й щаслива, ця багата й романтична юність п'є з усіх келихів, не здогадуючись, що вона тепер, навіть не усвідомивши, вже вичерпала найчистішу радість свого життя; навряд чи в якійсь іншій постаті жіночий ідеал французького Ренесансу знайшов таке лицарсько-романтичне втілення, як у постаті цієї веселої і палкої дитини-королеви.

Не тільки музи, а й боги благословляють це дитинство. На додачу до втішних духовних обдаровань Марія Стюарт має ще й незвичайну фізичну привабливість. Тільки-но дитина стала дівчинкою, жінкою, як уже змагаються всі поети, оспівуючи її красу. «На п'ятнадцятому році життя її краса вже проступає, наче світло серед білого дня», – повідомив Брантом, а Дю Белле – ще палкіше:

En vôtre esprit le ciel s'est surmonté
Nature et art ont en vôtre beauté
Mis tout le beau dont la beauté s'assemble.

Таж вищий від небес проворний розум твій,
Природа і мистецтво в постаті одній
Все гарне й миле поєднали у красі.

Лопе де Вега мріє: «Зорі дають її очам свій найгарніший блиск, а її рисам – барви, які надають їм такої чарівності», а Ронсар приписує Карлу IX під час смерті його брата Франциска наступні слова майже задрісного захвату:

Avoir joui d'une telle beauté
Sein contre sein, valoit ta royauté.

Яка краса була тобі як насолода,
Ті грудоньки обидві – найвища нагорода!

А Дю Белле збирає всю похвалу багатьох описів і віршів у захоплений вигук:

Contentez vous mes yeux,
Vous ne verrez jamais une chose pareille.

Впивайте насолоду мої очі:
Такого й близько не побачите ніколи!

Що ж, поети професійно перебільшують, а надто придворні поети, тільки-но йдеться про оспівування переваг їхньої володарки, тому ми з цікавістю поглядаємо на тогочасні картини, яким майстерна рука Клуе надала вірогідності, і ми ані розчаровані, ані цілковито опановані тим висловленням у гімнах захватом. Ми бачимо не променисту красу, а радше пікантну: ніжний привабливий овал, що завдяки гостренькому носикові набуває тієї легенької неправильності, яка завжди надає жіночому обличчю великої привабливості. М'які темні очі світяться таємницею і прихованим блиском, спокійно й мовчки спочиває рот: слід визнати, що природа дала цій королівській дитині свій справді найкоштовніший матеріал: дивовижну білу, чисту, осяйну шкіру, сіро-попелясті й пишні коси, привабливо засіяні перлинами, довгі, витончені білі, мов сніг, руки, довгастий гнучкий тулуб, де *“dont le corsage laissait entrevoir la neige de sa poitrine et dont le collet relevé droit découvrait le pur modelé de ses épaules”*.⁵ Жодної вади не можна помітити на цьому обличчі, але саме тому, що воно таке холодно бездоганне, таке просто гарне, йому бракує будь-якої вирішальної риси. Ми нічого не знаємо про цю привабливу дівчинку, дивлячись на її портрет, а вона сама теж ще нічого не знає про свою справжню сутність. Те обличчя ще не пронизане зсередини душею і чуттєвістю, жінка ще не озвалася в цій жінці; на нас приязно й мило дивиться гарненька й лагідна дівчинка з пансіонату.

Цю неготовність і непробудженість підтверджують, незважаючи на красномовну балакучість Марії Стюарт, і всі усні повідомлення. Адже саме тому, що люди завжди вихваляють тільки бездоганність, надто вже добру вихованість, завзяття і коректність Марії Стюарт, вони говорять про неї, немов про зразкову ученицю. Ми дізнаємося, що вона напрочуд добре вчиться, люб'язна в розмовах, гречна й побожна, що вона досконала в усіх мистецтвах та іграх, проте не має ніякого особливого, вирішального обдаровання в якомусь мистецтві; що вона сміливо й слухняно опановує всю освітню програму, приписану нареченій короля. Але всі завжди в захваті від товариських, двірських умінь та здібностей Марії Стюарт, від неособистого в ній

---

⁵ «Корсаж давав змогу побачити сніг її грудей, а прямий високий комір відкривав її немов вирізьблені плечі» (фр.).

замість особистого; про людське, про її характер немає жодного конкретного повідомлення, і це свідчить, що властиві, істотні риси її натури поки що приховані від кожного погляду, і то тільки тому, що ще не розквітли. Ще довгі роки добра вихованість і світські манери принцеси не дають змоги здогадатися про внутрішню силу пристрастей, на яку буде здатна душа цієї жінки, найглибше зворушившись і наважившись. Її біле чоло ще сяйливе й холодне, уста всміхаються приязно й ніжно, око, що дивиться тільки у світ, а не зазирає у власні глибини, бачить і шукає, мов у тумані; і люди, і Марія Стюарт ще нічого не знають про спадщину, притаєну в її крові; не знає вона й про властиву їй небезпеку. Завжди тільки пристрасть розкриває в жінці її найпотаємнішу душу, завжди тільки в коханні та стражданні досягає вона власного виміру.

Побачивши, що дитина так чудово набуває рис майбутньої володарки, весілля влаштували раніше, ніж передбачали: Марії Стюарт знову судилося, щоб її життєвий годинник у будь-якому розумінні йшов швидше, ніж у її однолітків. Щоправда, дофінові, призначеному їй договором, ледве минуло чотирнадцять років, крім того, це дуже кволий, блідий, хирний хлопець. Але політика тут нетерплячіша за природу, вона не хоче і не може чекати. На французькому королівському дворі панував досить підозрілий поспіх укласти зрештою шлюб, дарма що з тривожних повідомлень лікарів знали про немічність і небезпечну хворобливість спадкоємця трону. Найважливіше для Валуа в цьому шлюбі – лише намагання забезпечити собі шотландську корону, саме тому обох дітей так похапцем тягнуть до вітваря. Згідно зі шлюбним контрактом, укладеним спільно з послами шотландського парламенту, дофін отримував «матримоніальну корону», тобто корону короля Шотландії внаслідок шлюбу, а водночас Гізів, родичів Марії Стюарт, п'ятнадцятирічної дівчинки, яка ще не усвідомлює своєї відповідальності, змусили цілком таємно підписати другий документ, який мали приховати від шотландського парламенту і згідно з яким Гізи наперед зобов'язувалися – в разі передчасної смерті Марії Стюарт або її смерті без спадкоємця – віддати французькій короні країну Марії Стюарт (наче то була приватна власність), а також її спадкові права на Англію та Ірландію.

Річ зрозуміла, цей договір – нечесний, і про це свідчить сама таємність його підписання. Адже Марія Стюарт не має ніякого права свавільно змінювати порядок успадкування і віддавати в разі своєї смерті свою батьківщину чужій династії, немов мантію або якесь інше майно, але її дядькам потрібна для підпису рука, яка ще ні про що не здогадується. Трагічний символ: перший підпис, який Марія Стюарт ставить на політичний документ під тиском пальця свого родича, становить водночас першу брехню цієї глибоко щирої, довірливої і недвозначної натури. Але, щоб стати королевою, щоб бути королевою, їй відтепер уже ніколи не дозволятимуть бути цілком правдивою: людина, яка склала присягу політиці, вже не належить собі й повинна дослухатися до інших законів, а не до святого закону своєї природи.

Але всі ці таємні махінації чудово приховані від світу пишною виставою весілля. Понад двісті років жоден дофін Франції не брав шлюб у межах своєї батьківщини, і тому двір Валуа вважав, що повинен показати своєму загалом не розбещеному народові приклад нечуваної пишноти. Катерина Медичі ще зі своєї батьківщини обізнана з урочистими святами, програми яких складала перші митці Ренесансу, і повниться честолюбним прагненням перевершити на весіллі рідної дитини найбучнішу пишноту свого дитинства: Париж 24 квітня 1558 року став святковою столицею світу. Перед собором Матері Божої Паризької спорудили відкритий павільйон, накритий синім кіпрським шовком із витканими на ньому золотими лілями, до павільйону вів синій килим, теж із вишитими на ньому лілями. Попереду йшли музики в червоних та жовтих убраннях, грали на різноманітних інструментах, за ними під вітальні вигуки юрби ступала в розкішних уборах королівська процесія. Шлюб відбуватиметься перед очима народу, тисячі, багато тисяч очей зачудовано вітають наречену поруч із хирним блідим хлопчиком, майже пригніченим своїм помпезним убором. Придворні поети перевершують самі себе, маючи такий привід для екстатичного зображення краси Марії Стюарт. «Вона видається, –

пише, вдавшись до гімну, Брантом, що загалом полюбляв розповідати галантні анекдоти, – у сто разів гарнішою за небесну богиню», і, мабуть, справді тієї хвилини блиск щастя надавав цій страшенно честолюбній жінці особливої аури. Адже тієї пори ця усміхнена, юна, квітуча чудова дівчина, яку вітають зусібіч, бажаючи щастя, пережила, мабуть, найрозкішнішу мить свого життя. Навколо Марії Стюарт уже ніколи не буде стільки багатства, зачудування й радості, як тепер, коли вона поряд із сином першого володаря всієї Європи, на чолі пишно прикрашеної кавалькади їде ступою по вулицях, де аж до покрівель злітають крики радості й захвату. Ввечері в Палаці правосуддя накрили доступний для всіх стіл, тепер увесь Париж тиснеться в радісному збудженні, щоб милуватися юною дівчиною, яка до корони Франції додала нову корону. Славний день закінчується балом, для якого митці повігадували найдивовижніші несподіванки. Невидимі механіки затягли в залу шість геть усюди оздоблених золотом кораблів із вітрилами зі срібної парчі, й ті судна майстерно відтворювали плавання по бурхливому морю. На кожному сидить, у золотих уборах і в масці зі штофу, принц, і кожен галантним жестом заводить у свій корабель якусь придворну даму: Катерину Медичі, королеву, Марію Стюарт, наступницю трону, королеву Наваррську і принцес Єлизавету, Маргариту і Клавдію. Ця вистава має символічно натякати на щасливу подорож по життю серед пишноти та розкоші. Але доля не підпорядковується людським бажанням, до інших, небезпечних берегів пливе від цієї єдиної безтурботної миті життєвий корабель Марії Стюарт.

Перша небезпека приходить цілком несподівано. Марія Стюарт давно вже помазана як королева Шотландії, а тепер, коли вона вийшла заміж за дофіна, наступника французького трону, над її головою невидимо ширяє друга, ще коштовніша корона. Але доля тримає перед нею як згубну спокусу ще й третю корону, і вона по-дитячому, безпорадними, засліпленими руками хапається за її оманливий блиск. Того самого 1558 року, коли Марія Стюарт стала дружиною спадкоємця французького трону, померла Марія, англійська королева, і на англійський трон одразу зійшла її єдинокровна сестра Єлизавета. Але чи справді Єлизавета – королева, яка має право стати наступницею на троні? Генріх VIII, цей багатий на дружин Синя Борода, лишив трьох дітей: Едварда і двох доньок, Марія була від його шлюбу з Катериною Арагонською, а Єлизавета – від шлюбу з Анною Булін. Після ранньої смерті Едварда спадкоємицею трону стала Марія як старша донька, народжена в безперечно законному шлюбі, але тепер, коли вона померла, не лишивши дітей, чи є законною спадкоємицею трону ще й Єлизавета? Так, стверджують англійські придворні правники, бо єпископ уклав той шлюб, а папа визнав. Ні, заперечують французькі придворні юристи, бо Генріх VIII згодом оголосив свій шлюб з Анною Булін нечинним, а Єлизавету завдяки постанові парламенту – бастардом. Якщо Єлизавета – згідно з цим підтвердженням усім католицьким світом розумінням – негідна трону як бастард, право на королівський трон Англії дістається не кому іншому, як Марії Стюарт, правнучці Генріха VII.

Отже, шістнадцятирічна недосвідчена дівчина раптом постає перед незмірно важливою постановою, наслідки якої матимуть значення для історії всього світу. Марія Стюарт має дві можливості. Вона може бути поступливою й діяти політично, може визнати свою родичку Єлизавету законною королевою Англії і відмовитися від власних претензій, які, безперечно, можна обстоювати тільки зброєю. Або ж може сміливо й рішуче назвати Єлизавету узурпаторкою і просити французьку та шотландську армії силою зброї усунути узурпаторку з трону. На лихо, Марія Стюарт та її радники обирають третій шлях, найгірший, який є в політиці: середній шлях. Замість сильного й рішучого удару по Єлизаветі французький двір лише хвальковито струшує повітря: з наказу Генріха II подружжя наступників трону запроваджує до свого герба ще й англійську королівську корону, тож згодом Марія Стюарт велить прилюдно і в усіх документах називати себе *“Regina Franciae, Scotiae, Angliae et Hiberniae”*, «Королевою Франції, Шотландії, Англії та Ірландії». Отже, претензію висуюють, але не захищають її. З Єлизаветою

не воюють, а тільки розсердили її. Замість справжньої дії залізом і мечем обирають безсилий жест претензії на мальованому дереві й писаному папері, тож унаслідок була створена тривала двозначність, бо в такій формі претензія Марії Стюарт на англійський трон начебто є, а водночас її немає. Залежно від того, як заманеться, її то приховують, то знову дістають на світ Божий. Отож Генріх II відповідає Єлизаветі, коли вона згідно з договором вимагає повернути Кале: «В такому разі Кале слід повернути дружині дофіна, королеві Шотландії, яку ми всі вважаємо за королеву Англії». А з другого боку, Генріх II пальцем не ворухить, щоб захистити цю претензію своєї невістки, а далі провадить справи з начебто узурпаторкою трону, немов із законною монархинею.

Унаслідок цього безглузлого пустого жесту, по-дитячому й марнославно примальованого герба, Марія Стюарт нічого не здобула і все занастила. В житті кожної людини трапляється помилка, якої вже ніколи не можна виправити. Тож і тут ця політична невірність Марії Стюарт, скоєна в дитячому віці радше з упертості та пихи, ніж унаслідок усвідомлених роздумів, занастила все її життя, бо через цю образу наймогутніша жінка Європи стала її непримиренним ворогом. Справжня володарка все може дозволити й терпіти, крім одного: щоб хтось інший засумнівався в її праві володарювати. Тож немає нічого природнішого, – і тут годі звинувачувати Єлизавету, – якщо вона відтоді вважає Марію Стюарт за найнебезпечнішу суперницю, за тінь позаду її трону. Те, що вони обидві відтепер скажуть або напишуть між собою, буде тільки видимістю і облудними словесами, щоб приховати внутрішнє суперництво, але під тим покровом однаково існує незціленна розколина. Половинчастість і нечесність у політиці та житті завжди завдають більше шкоди, ніж енергійні та гострі постанови. Лише символічно примальована англійська корона на гербі Марії Стюарт призвела до більшого проливу крові, ніж справжня війна за справжню корону. Адже відкрита боротьба вирішила б ситуацію раз і назавжди, а ця, підступна боротьба, поновлюється щоразу і занастає обох жінкам володарювання і життя.

У липні 1559 року цей згубний герб з англійською державною емблемою несли, гордо показуючи всім, перед королем-дофіном і королевою-дофіною в Парижі під час турніру, яким відзначили укладання Като-Камбрійського миру. Король-лицар Генріх II не позбавляє себе втіхи зламати спис *pour l'amour des dames*, «задля любові дам», і кожен знає, яку він даму має на увазі: Діану Пуатьє, що, пишна й горда, поглядає з ложі на свого королівського коханця. Але розвага раптом обернулася страхітливою трагедією. Цей двобій вирішив долю світової історії. Адже Монтгомері, капітан шотландської гвардії, з уже розщепленим списом, так невірно і з такою силою мчав із тим обручком на короля, свого супротивника на турнірі, що одна скалка крізь забороло встряла глибоко в око і король, непритомний, упав із коня. Спершу ту рану не вважали за небезпечну, але король уже не опритомнів, перелякана родина обступила ліжко вмирушого, що знемагав від гарячки. Могутня натура відважного Валуа ще кілька днів бореться зі смертю, аж поки 10 липня його серце зупинилося.

Але навіть у найтяжчому горі французький двір однаково вшановує звичай як найвищого господаря життя. Коли королівська родина виходить із замку, Катерина Медичі, дружина Генріха II, раптом зупиняється на порозі. Від миті, коли вона овдовіла, не їй уже годиться йти попереду, а жінці, яка тієї самої миті піднеслася до королеви. Несміливим кроком, збентежено і спантеличено Марія Стюарт як дружина нового короля Франції змушена проминати вчорашню королеву. Цим єдиним кроком вона, сімнадцятирічна, перегнала всіх своїх пересвиць і ступила на найвищий щабель влади.

Розділ 3

Королева, вдова і все-таки королева Липень 1560-го – серпень 1561 року

Лінію життя Марії Стюарт ніщо так не повернуло в бік трагічності, як те, що доля вкрай оманливо й без зусиль з її боку дала їй у руки всю найвищу земну владу. Її злет відбувся по кривій, яку вона долала зі швидкістю ракети, – у шість днів королева Шотландії, в шість років наречена наймогутнішого принца Європи, в сімнадцять років королева Франції, – тож вона мала в своїх руках найвищий обсяг зовнішньої влади ще до того, як почалося по-справжньому її внутрішнє життя. Марії Стюарт падає все з невидимого рога достатку, що видається невичерпним, вона нічого не здобуває своєю волею, не виборює своєю силою, ніде немає ані зусиль, ані заслуг, усе – тільки спадщина, ласка і подарунок. Немов у сновидді, де пропливають барвисті й мінливі образи, Марія Стюарт бачить себе у весільній сукні, в коронаційній сукні, але, ще не здатна зрозуміти пробудженими чуттями цю передчасну весну, не помічає, що та вже відцвіла, зів'яла, минула, і дівчина прокидається розчарована, спустошена, пограбована й розгублена. У віці, коли інші люди тільки-но починають бажати, сподіватися, жадати, Марія Стюарт уже проминула всі можливості тріумфу, не мавши ані часу, ані дозвілля зрозуміти їх ще й душею. У цій покvapності її долі ще й криється, мов у насініні, таємниця її неспокою та невдоволеності: хто так рано став першим у країні, першим у світі, той уже ніколи не вдоволюється малою життєвою мірою. Тільки слабкі натури зрікаються й забувають, сильні не подаються і йдуть у боротьбу, кидаючи виклик навіть усемогутній долі.

І справді, мов сновиддя, минає короткий час королювання у Франції, мов квапливе, неспокійне сновиддя, сповнене страху і клопоту. Реймський собор, де архієпископ поклав корону на голову блідому хворому хлопчику, і гарна, прикрашена всіма самоцвітами скарбу королева, що немов маленька, зграбна, ще не зовсім розквітла лілея, зринає поміж аристократії, – ось єдина барвиста, сяйлива мить, подарована долею, хроніка не повідомляє ні про які свята та веселощі. Доля не лишає Марії Стюарт часу створити сповнений трубадурів двір мистецтв і поезії, про який вона мріяла, не лишає часу навіть художникам відтворити образ монарха і його прегарної дружини на пишному полотні, не лишає часу хроністам зобразити її характер, не лишає часу народові пізнати свого володаря чи навіть навчитися любити його; обидві дитячі постаті, немов квапливі тіні, гнані лихим вітром, проминають у довгій низці королів Франції.

Адже Франциск II хворий і від самого початку позначений, наче дерево в лісі, для ранньої смерті. Положливо, важкими, втомленими очима, немов розплющеними після страшного сновиддя, на нас дивиться кругле, набрякле обличчя блідого хлопчика, а раптово, отже, й неприродний розвиток ще більше ослаблює властиву йому силу опору. Навколо нього всякчас пильнують лікарі й наполегливо радять щадити себе. Але в хлопця озивається дурнувате дитяче честолюбство, він прагне не відставати від стрункої, жилавої дружини, що палко полюбляє полювання і фізичні розваги. Він силою примушує себе до нестямної їзди верхи та фізичних зусиль, щоб створити враження здоров'я й чоловічої сили, але природу годі одурити. Його кров невиліковно млява й отруєна, це лиха спадщина його діда Франциска I, в хлопця раз по раз трапляється гарячка, коли лютує негода, він завжди змушений сидіти вдома, нетерплячий, переляканий і втомлений, жалюгідна тінь, яку дбайливо обступають численні лікарі. Такий нещасний король породжує на своєму дворі радше співчуття, ніж шанобливу повагу, натомість серед народу поширилися невдовзі лихі чутки, мовляв, він хворіє на проказу, і купається, щоб зцілитися, в крові щойно вбитих дітей; похмуро поглядають селяни на жалюгідного блідого юнака, коли той повільно їде повз них на огирі, а придворні вже починають думати

наперед і гуртуються навколо Катерини Медичі, королеви-матері, і Карла, спадкоємця трону. Такими млявими, кволими руками недовго можна напинати віжки влади; хлопчик уряди-годи малює жорстким, невправним письмом своє ім'я "*François*" під документами і декретами, але насправді керують замість нього Гізи, родичі Марії Стюарт, а сам він бореться тільки за одне: якомога довше зберегти свою дрібку життя і сили.

Таке спільне перебування в кімнаті хворого, постійне піклування і догляд навряд чи можна назвати щасливим шлюбом, якщо він узагалі став справжнім шлюбом. Але ніщо не дає підстав і припускати, що ці обоє напівдітей не могли вживатися, бо навіть такий лихий і сповнений пліток двір, усі любовні зв'язки якого Брантом зобразив у своєму "*Vie de dames galantes*", «Житті галантних дам», не знаходить жодного слова докору чи підозри для поведінки Марії Стюарт. Адже задовго до того, як державні міркування пов'язали Марію і Франциска перед вівтарем, вони здружилися, спільні дитячі ігри давно вже поєднали їх, і тому еротичний елемент навряд чи відігравав якусь суттєву роль у цих напівдітей; треба чекати ще роки, перше ніж у Марії Стюарт прокинеться здатність палко віддаватися, а Франциск, цей виснажений гарячкою хлопець, був би останнім, хто пробудив би цю здатність у стриманій, глибоко замкнутій у собі натурі. Звісно, відповідно до своєї співчутливої, люб'язної і зичливої вдачі Марія Стюарт найревніше дбала про чоловіка, бо, якщо не почуттям, то бодай розумом мала знати, що вся її могутність і влада залежать від віддиху та ударів серця бідолашного хирного хлопця і що, бережучи його життя, вона захищає власне щастя. Але в цьому періоді існування королівства взагалі не було місця для справжнього щастя: в країні вирувало гугенотське повстання, і після сумнозвісних заворушень у замку Амбуаз, які загрожували самій королівській парі, Марія Стюарт була змушена заплатити сумну данину обов'язкові володарки. Вона мусила бути присутньою під час страт бунтівників, мусила дивитись, – і цей момент глибоко закарбувався в її душі, можливо, згодом він спалахнув, немов магічне дзеркало, іншої, її власної миті, – як живих людей зі зв'язаними руками кладуть на колоду, як після замашного удару ката сокира з глухим, хрустким і деренчливим звуком рубає шию і голова, кривавлячи, котиться в пісок; цей образ був досить моторошний, щоб стерти блискучий образ коронування в Реймсі. А потім одна лиха звістка наздоганяла іншу: в червні 1560 року померла мати, Марія де Гіз, що від ім'я Марії Стюарт правила в Шотландії, лишивши питомі володіння Стюартів у стані релігійних чвар і бунту, з війною на кордоні, з англійськими військами глибоко в країні, тож Марія Стюарт замість святкових уборів, про які по-дитячому мріяла, була змушена одягати жалобне вбрання. Музика, така люба серцю, повинна мовчати, немає вже танців. Але кістяна рука знову стукає в серце та дім. Франциск II день у день слабшає, отруєна кров у його жилах неспокійно б'ється на скронях і шумить у вухах. Він уже не може ходити, не здатний їздити верхи, і його лише в ліжку переносять із місця на місце. Нарешті проривається гнояк у його вусі, лікарі нічим не можуть зарадити, і 6 грудня 1560 року страждання бідолашного хлопчика скінчилися.

Знову повторюється – трагічний символ – сцена між двома жінками, Катериною Медичі і Марією Стюарт, коло ліжка вмируючого. Тільки-но Франциск II зітхнув востаннє, Марія Стюарт, бо ж вона вже не королева Франції, поступається в дверях Катерині Медичі, молодша королівська вдова має пускати попереду старшу. Вона вже не перша жінка держави, а знову лише друга; за один рік мрія скінчилася, Марія Стюарт уже не королева Франції, а лише та, якою була від першої миті й лишиться до останньої: королева Шотландії.

Згідно з церемоніалом французького двору найсуворіша жалоба вдови короля триває сорок днів. Протягом цього нещадного життя взаперті вдова ні на мить не може покидати своїх покоїв, перші два тижні ніхто, крім нового короля і її найближчих родичів, не має права провідувати її в штучному склепі, в затемненій кімнаті, освітленій тільки свічками. Але, на відміну від жінок із простолоду, королівська вдова не вдягається в ті дні в похмурі чорні убори, в завжди доречний колір жалоби, бо тільки їй одній личить "*deuil blanc*", «біла жалоба». Білий

чепчик над блідим обличчям, білий парчевий одяг, білі туфлі, панчохи, лише темніє флер над тим дивним світінням – такою ходить Марія Стюарт у ті дні, такою зображує її Жане на своєму відомому портреті, такою описує її Ронсар у своєму вірші:

Un cresse long, subtil et délié
Ply contre ply, retors et replié
Habit de deuil, vous sert de couverture,
Depuis le chef jusques à la ceinture,
Qui s'enfle ainsi qu'un voile quand le vent
Soufle la barque et la cingle en avant,
De tel habit vous étiez accourée
Partant, hélas! de la belle contrée
Dont aviez eu le sceptre dans la main,
Lorsque, pensive et baignant votre sein
Du beau cristal de vos larmes coulées
Triste marchiez par les longues allées
Du grand jardin de ce royal château
Qui prend son nom de la beauté des eaux.

Тонкий і довгий креп легенький,
І складки до складки дотик м'якенький, —
Жалобне вбрання вкриває ваш стан,
Сумна ознака незагойних ран,
І надимається, напнувшись, мов вітрила,
Як вітер дасть човнам тут білі крила.
Такі-бо шати ви на собі мали,
Коли країну нашу гарну покидали,
Якої скіпетр вже тримали у руках.
Тепер, замислені та зі сльозами на очах,
Що падають на груди, мов кришталь,
Ви ходите, а з вами смуток і печаль,
Алеями в парку, де пишний замок став,
Що назву від краси озер дістав.

І справді, навряд чи на якійсь іншій картині симпатичність і лагідність цього юного обличчя відтворені з більшою переконливістю, ніж на тому портреті, бо поважна задума оповила спокоем жваві за інших обставин очі й надала ще більшої ясності однорідній, чистій білості шкіри, де не видно ніяких прикрас; у жалобі ми відчуваємо шляхетне й королівське, притаманне людській натурі Марії Стюарт, набагато виразніше, ніж на давніших картинах, які зображували її, надміру рясно прикрашену самоцвітами і всіма регаліями влади, серед розкоші та пишноти монаршої гідності.

Цей шляхетний смуток промовляє й у строфах, які вона сама в ті дні присвячує як погребовий плач померлому чоловікові. Ці вірші цілком гідні її наставника і вчителя Ронсара. Навіть якби цей тихий жалобний плач не був написаний королівською рукою, він промовляв би до серця завдяки простому тонові своєї щирості. Адже овдовіла дружина аж ніяк не вихваляється палкою любов'ю до небіжчика, – Марія Стюарт ніколи не брехала в поезії, завжди тільки в політиці, – а дає висловитися чуттю, що вона покинута й розгублена:

Sans cesse mon cœur sent

Le regret d'un absent
Si parfois vers les cieux
Viens à dresser ma veue
Le doux traict de ses yeux
Je vois dans une nue;
Soudain je vois dans l'eau
Comme dans un tombeau
Si je suis en repos
Sommeillant sur ma couche,
Je le sens qu'il me touche:
En labeur, en recoy
Toujours est près de moy.

Всякчас у серці моїм сутні
Тяжкі жалі за тим відсутнім.
Якщо на небо в певні хвили
Сумний я погляд піднімаю,
Я бачу очі його милі,
Що ось були, – і вже немає.
Чи раптом бачу у воді,
Немов небіжчика в труні.
А очі склепивши смутні,
Як на подушці спочиваю,
Його обійми відчуваю.
У праці та у відпочинку
Він тут зі мною щохвилинки.

Годі сумніватися, що жалоба Марії Стюарт за Франциском II – не просто поетична вигадка, а щирий і відвертий жаль. Адже в постаті Франциска II Марія Стюарт утратила не тільки зичливого і поступливого товариша, ніжного друга, а й своє європейське становище, свою владу, свою безпеку. Невдовзі дитина-вдова вже відчула різницю, як багато означає бути першою на своєму дворі, бути королевою і як мало – раптом стати другою, утриманкою на ласці наступника трону. Це вже й так гнітюче становище було обтяжене ворожістю, яку засвідчувала їй свекруха, Катерина Медичі, тільки-но знову ставши першою дамою двору; здається, ніби Марія Стюарт колись нерозумним словом смертельно образила ту зарозумілу й підступну представницю роду Медичі, зневажливо порівнявши незначний рід «купецької доньки» зі своєю успадкованою протягом низки поколінь королівською гідністю. Така бездумність – супроти Єлизавети поривна, позбавлена доброї поради дівчинка теж припустилася такої помилки – згубніша між жінками, ніж відверта образа. Тільки-но Катерина Медичі, змушена два десятки років приборкувати своє честолюбство, спершу через Діану Пуатьє, а потім через Марію Стюарт, здобула політичну владу, вона жорстко і виключно дає відчути свою ненависть обом поваленим.

Але Марія Стюарт – саме тепер виразно проступає визначальна риса її характеру: нестримна, несхитна, по-чоловічому непоступлива гордість – не хоче лишатися ніде, де вона тільки друга, її високе й запальне серце ніколи не вдовольниться непомітним становищем, якимсь проміжним рангом. Вона радше обрала б небуття, обрала б смерть. Якусь мить Марія Стюарт думає назавжди податись у монастир, зректися всіх рангів, якщо вже не можна досягти найвищого в цій країні. Але спокуса жити ще надто велика, довічне зречення суперечило б природній вдачі вісімнадцятирічної дівчини. Крім того, втрачену корону вона й досі може

поміняти на іншу, не менш коштовну. Посол іспанського короля вже приходив як сват від ім'я дон Карлоса, майбутнього володаря двох світів, австрійський двір уже посилав таємного посередника, королі Швеції і Данії просять її трону і руки. Зрештою, Марії Стюарт і досі належить спадкова корона, корона Шотландії і ще й тепер витає претензія на другу, сусідню, англійську корону. Цю дівчинку, що стала королівською вдовою, цю жінку, що тільки-но розквітла до своєї повної краси, ще чекають незмірні можливості. Але тепер уже не так, як раніше, коли доля дарувала їй усе й підносила, відтепер вона сама має виборювати все, з допомогою спритності та терпіння брати гору над непоступливими суперниками. А втім, із такою відвагою в серці, з такою красою на обличчі, з такою молодістю в гарячому, квітучому тілі можна бездумно наважитись і на найвищу гру. З рішучою душею Марія Стюарт вступає в боротьбу за свою спадщину.

Щоправда, розстатися з Францією їй нелегко. Дванадцять років прожила вона на французькому монаршому дворі, і гарна, багата, радісна й мила країна стала їй рідніша за Шотландію, де минули дитячі літа. У Франції Марія Стюарт має материних родичів, які дбають про неї, тут є замки, в яких вона була щаслива, є поети, які вихваляли її і розуміли, тут панує легка, лицарська привабливість життя, і в глибинах душі вона знає, що народилася для неї. Тому Марія Стюарт зволікає місяць у місяць, хоча її вже давно закликали негайно повернутися у власне королівство. Вона відвідує своїх родичів у Жуанвілі, в Нансі, присутня в Реймсі під час коронації свого десятирічного швагра Карла IX і завжди шукає, немов попереджена таємничим здогадом, той або той привід, щоб відсунути відїзд. Марія Стюарт, власне, немов чекає на якийсь перст долі, який позбавить її потреби повертатися в Шотландію.

Адже, хоч яка, можливо, нова й недосвідчена Марія Стюарт у державних справах, ця вісімнадцятирічна дівчина все-таки мала зрозуміти, що в Шотландії на неї чекають суворі випробування. Після смерті матері, що замість неї керувала як регент її спадщиною, протестантські лорди, її найзапекліші супротивники, взяли гору і навряд чи приховують прагнення чинити опір наміру закликати в країну правовірну католичку, прихильницю проклятої меси. Вони відверто заявляють, – про це в захваті повідомляє в Лондон англійський посол, – що «приїзд королеви Шотландії слід відкласти ще на кілька місяців, і, якби вони не були зобов'язані до послуху, то взагалі навряд чи мали б бажання бачити її». Потай вони давно вже вдаються до підступної гри й намагалися запропонувати англійській королеві як чоловіка наступного законного претендента на шотландський трон: протестантського графа Аррана, а отже, всупереч праву віддати в руку Єлизаветі корону, яка безперечно належить Марії Стюарт. Не більше вона може довіряти й своєму єдинокровному братові Джеймсу Стюарту, графу Морею, що за дорученням шотландського парламенту приїздить до неї у Францію, бо він перебуває в небезпечно близьких стосунках із Єлизаветою і, можливо, навіть отримує платню, перебуваючи в неї на службі. Тільки швидке повернення Марії Стюарт на батьківщину здатне вчасно розбити всі ті темні й туманні інтриги, тільки з допомогою успадкованої від своїх предків, королів із династії Стюартів, мужності зможе вона утвердити свою королівську владу. Отже, зрештою Марія Стюарт, щоб не втратити того самого року після першої корони ще й другу, вирішила з пригніченим серцем і похмурими здогадами дослухатися до заклику, який ішов не від щирого серця і якому вона сама вірила тільки наполовину.

Але, ще навіть не ступивши на землю свого королівства, Марія Стюарт змушена відчувати, що Шотландія має кордон з Англією і що королева там не вона, а інша жінка. Єлизавета не має ніяких підстав і ще менше – схильності полегшувати життя цій суперниці й претендентці на трон, і тому її державний міністр Сесіл із цинічною відвертістю підтримує кожну ворожу дію: «Що довше справи шотландської королеви будуть непевні, то краще для справи Вашої Величності». Адже суперечка, породжена тією паперовою і мальованою претензією на трон ще не вирішена. Щоправда, шотландські делегати в Единбурзі уклали з англійським послом

договір, у якому від ім'я Марії Стюарт зобов'язалися визнати Єлизавету “for all times coming”, отже, назавжди, законною королевою Англії. Але, коли той договір привезли в Париж і треба було поставити підпис під безперечно слушною угодою, Марія Стюарт та її чоловік Франциск II відмовилися; визнання не набігає їй на перо, і вона ніколи, дозволивши одного разу нести перед собою в гербі, немов прапор, претензію на англійську корону, не опускає той прапор. У крайньому разі Марія Стюарт готова з політичних міркувань відкласти своє право, але ніколи не подумає відкрито й чесно зректися предківської спадщини.

Єлизавета не годна терпіти таку двозначність «так» і «ні». Посли шотландської королеви підписали від її ім'я договір в Единбурзі, отже, пояснює вона, Марія Стюарт зобов'язана схвалити ті підписи. Але визнання без оголошення, таємної згоди Єлизаветі не досить, бо для неї як протестантки, половина держави якої й далі ревно дотримується католицизму, претендентка-католичка означає небезпеку не тільки для трону, а й для життя. Якщо королева-суперниця не зречеться виразно всіх претензій, Єлизавета не буде справжньою королевою.

У цьому суперечливому питанні право, без сумніву, належить Єлизаветі, і цього ніхто не може заперечити, але вона сама мерщій удається до протиправних дій, намагаючись вирішити великий політичний конфлікт дріб'язковим і вбогим способом. Жінки в політиці завжди мають небезпечну властивість колоти суперницю тільки шпилькою і отруювати антагонізм особистою злобою, тож і тепер ця загалом видюща володарка коїть вічну помилку жінок-політиків. Маючи намір плисти до Шотландії, Марія Стюарт суто формально звернулася з проханням про “safe conduct”, «гарантію безпеки», – сьогодні ми б сказали про транзитну візу, – і з її боку це був лише акт куртуазії, який можна інтерпретувати як офіційну гречність, бо прямий морський шлях на батьківщину був їй і так відкритий; а якби вона хотіла їхати через Англію, то мовчки просила б отак суперницю про можливість дружньої розмови. Проте Єлизавета одразу хапається за нагоду вколоти конкурентку. На чемність вона відповідає грубою нечемністю і каже, що відмовляє Марії Стюарт у “safe conduct”, поки та не підпише Единбурзький договір. Щоб поцілити королеву, Єлизавета ображає жінку. Замість сильного жесту погрози війною вона обирає злобну й безсильну особисту образу.

З внутрішнього конфлікту обох жінок тепер уже зірвано покривало, суворими, гарячими очима дивиться гордість на гордість. Марія Стюарт, не зволікаючи, звеліла викликати до себе англійського посла і гостро нападається на нього: «Мені ніщо так не болить, як те, що я могла так забути й просити у вашої володарки, королеви ласки, якої мені аж ніяк не годилося просити. Я потребую її згоди для своєї подорожі не більше, ніж вона – моєї для своїх подорожей, і можу повернутися в своє королівство й без її паспорта та дозволу. Адже, хоча покійний король створив усі перешкоди, щоб піймати мене, коли я їхала в цю країну, знайте, пане амбасадоре, що я приїхала сюди жива та ціла і так само я знайшла б добрі засоби і шляхи повернутися такою й на батьківщину, якби погукала своїх друзів... Ви відверто казали мені, що дружба між королевою і мною була б бажана й вигідна нам обом. Тепер я припускаю наявність певних причин, що королева вже не дотримується цієї думки, бо інакше не відкидала б так неприязно моє прохання. Створюється враження, ніби вона більше покладається на дружбу непокірних із числа моїх підданих, ніж на мою, дружбу володарки, а я їй усе-таки рівня за рангом, хоч і маю менше розуму та досвіду, і я їй найближча родичка і найближча сусідка... Я нічого не прошу від неї, крім дружби, я не збурюю її держави, не веду переговорів із її підданими, хоч і знаю, що в її королівстві досить тих, хто залюбки б слухав мої пропозиції».

Це вже сильна погроза, можливо, більш сильна, ніж розумна. Бо, ще не ступивши ногою на шотландську землю, Марія Стюарт уже виказує свій потаємний намір: у разі потреби провадити боротьбу з Єлизаветою навіть в Англії. Посол чемно ухиляється. Всі труднощі породжені тільки обставиною, що Марія Стюарт свого часу додала до свого герба ще й англійський. На цей закид Марія Стюарт швидко дає відповідь: «Пане амбасадоре, я перебувала тоді під

впливом короля Генріха, мого свекра, і короля, мого пана і чоловіка, і те, що сталося, сталося з їхнього наказу та за їхнім розпорядженням. Ви знаєте, що після їхньої смерті я ніколи не мала ані герба, ані титулу королеви Англії. Думаю, таке пояснення має заспокоїти королеву. А втім, для моєї родички, королеви, не було б ніяким нечестям, якби я як королева теж мала б герб Англії, бо я знаю, що й інші люди, рангом нижчі від мене й не так близько споріднені, мають цей герб. Зрештою, ви ж не можете заперечити, що моя бабуся була однією з двох сестер короля, її батька, і то старшою сестрою».

Під приязною формою знову проблискує небезпечне нагадування: Марія Стюарт, наголошуючи на своєму походженні від старшої лінії, ще раз підтверджує своє право. А коли тепер посол заспокійливо благає її, щоб уникнути прикрого інциденту, все-таки дотриматися даного слова й підписати Единбурзький договір, Марія Стюарт, як і завжди, коли йдеться про делікатне питання, тікає, прикриваючись зволіканнями: ні, вона ніяк не може підписати, не порадившись із шотландським парламентом; але й посол теж не хоче давати їй зі свого боку запевнень від ім'я Єлизавети. Завжди, коли переговори доходять до критичного пункту, де та або та королева має ясно й виразно відступити дещо від своїх прав, починається нещирість. Кожна судомно тримає в руці свій козир, тож гра безкінечно й трагічно триває далі. Зрештою Марія Стюарт гостро уриває переговори про вільний проїзд, здавалося, ніби раптом роздерли тканину: «Якби мої готування не зайшли так далеко, то, можливо, неприязнь королеви, вашої володарки, ще могла б перешкодити моїй подорожі. А тепер я вирішила наважитись на подорож, хоч би що потім сталося. Сподіваюся, вітер буде ходовий і я не матиму потреби приставати до англійського берега. А якщо таке станеться, тоді я дістанусь у руки королеві, вашій володарці. В такому випадку вона може робити зі мною що завгодно, а коли в неї таке черстве серце, що вона вимагатиме моєї смерті, то нехай собі діє на свій розсуд і жертвує мною. Можливо, таке вирішення було б кращим для мене, ніж жити далі. У такому разі нехай тільки справдиться воля Бога».

У цих словах Марії Стюарт знову лунає небезпечний, впевнений і рішучий тон. Від природи досить м'яка, недбала, легковажна й створена радше для насолоди життя, ніж для боротьби, ця жінка одразу стає тверда, мов криця, вперта і смілива, тільки-но йдеться про її честь, тільки-но порушено її право, якого вона вимагає як королева. Краще загинути, ніж схилитися, краще королівська дурниця, ніж дрібна слабкість. Посол приголомшено повідомляє в Лондон про свою невдачу, і тепер Єлизавета, наділена гнучким державницьким розумом, швиденько поступається. Виготовляють паспорт і посилають його в Кале. Але він спізнився на два дні. Адже Марія Стюарт вирішила тим часом наважитися на подорож, навіть якщо натрапить у Ла-Манші на англійські каперські судна; їй краще вільно і сміливо обрати небезпечний шлях, ніж безпечний коштом приниження. Єлизавета прогавила єдину нагоду усунути своєю великодушністю зі світу загрозу конфлікту, зобов'язати як гостя ту, кого боялась як суперницю. Але розум і політика рідко ходять однією дорогою: мабуть, драматичне формування світової історії завжди є наслідком лише втрачених можливостей.

Ще раз, коли проміння вечірнього сонця оманливо осяяло й позолотило краєвиди, Марія Стюарт у мить прощання тішиться розкішшю і пишнотою французького церемоніалу на свою честь. Адже та, що ступила на цю землю як наречена короля, аж ніяк без почету і супроводу має покинути місце свого втраченого володарювання; слід показати всім, що королева Шотландії повертається на батьківщину не як бідна покинута вдова, не як слабка й безпорадна жінка, а має позаду своєї долі всю озброєну честь Франції. Від замку Сен-Жермен за Марією Стюарт їде в Кале пишна кавалькада. На конях, прикрашених багатими попонами, марнотратно вбравшись у щедру пишноту французького Ренесансу, брязкаючи зброєю та позолоченими й вишукано інкрустованими обладунками, разом із королівською вдовою їде вся еліта французької аристократії, і попереду в пишних каретах троє її дядьків: герцог де Гіз і кардинали Лота-

ринзький і Гіз. Навколо самої Марії Стюарт їдуть її чотири вірні Мері, шляхетні дами й служниці, пажі, поети і музики, за барвистою процесією везуть важкі вантажі коштовного хатнього начиння, а в замкненій скрині – коронні прикраси. Як королева, так само, як і приїхала, в повазі та честі, в блиску та величі їде Марія Стюарт із країни, до якої прикипіло її серце. Бракує тільки радості, яка колись із такою чудовою безтурботністю сяяла в дитячих очах. Прощання – це завжди сяєво вечірнього сонця, наполовину ще світло і наполовину вже пільма.

У Кале більша частина монаршої процесії лишається на березі. Аристократи повертаються додому. Завтра в Луврі вони служитимуть уже іншій королеві, бо придворним завжди йдеться тільки про титул і ніколи не йдеться про людину, якій він належить. Усі вони забудуть про Марію Стюарт, тільки-но вітер напне вітрила галіонів, усі, хто тепер із зачарованим поглядом схилиє перед нею коліна й обіцяє вічну вірність на далеку дорогу, забудуть її в своєму серці: для лицарів цього прощального почту це лише патетична церемонія, як і коронація або похорон, більш нічого. Щирий смуток, справжню тугу відчують під час від'їзду Марії Стюарт лише поети, бо обдаровані тоншим чуттям, щоб передчувати й попереджати. Вони знають, що з цією молодою жінкою, яка прагнула створити двір веселощів і краси, Францію покидає все пов'язане з музами, тепер настають похмурі роки і для неї, і для всіх: політична доба, чвари і розбрат, боротьба з гугенотами, Варфоломіївська ніч, пора забіяк і фанатиків. Із цією юною поstattю минули лицарські й романтичні часи, ясність і безтурботна краса, тріумф мистецтва. Поетичне сузір'я *Pléiade*, Плеяд, невдовзі зблідне на потьмянілому небі війни. З Марією Стюарт, нарікають вони, тікає геть мила духовна радість:

Ce jour le meme voile emporta loin de France
Les Muses, qui songoient y faire demeurance.

Те саме судно з Франції тепер забрало в далину
Всіх муз, що тут мистецтвам мріяли платити данину.

Ронсар, чие серце по-юному захоплюється всім молодим і привабливим, у своїй елегії “*Au depart*”, «На прощання», ще раз вихваляє всю красу Марії Стюарт, наче хотів принаймні у вірші зберегти вже назавжди втрачене для свого гарячого ока, і в щирості смутку пише справді зворушливу красномовну скаргу:

Comment pourroient chanter les bouches des poètes,
Quand, par vostre départ les Muses sont muettes?
Tout ce qui est de beau ne se garde longtemps,
Les roses et les lys ne règnent qu'un printemps.
Ainsi votre beauté seulement apparue
Quinze ans en notre France, est soudain disparue,
Comme on voit d'un éclair s'évanouir le trait,
Et d'elle n'a laissé sinon le regret,
Sinon le déplaisir qui me remet sans cesse
Au cœur le souvenir d'une telle princesse.

Чи могли б вуста поетів ще співати,
Якщо музи через ваш від'їзд стали замовкати?
Усе, що гарне, недовго радість дає ясну,
Троянди та лілеї прикрашають тільки весну.
Отак і ваша врода, з'явившись на мить,
У край далекий з Франції летить.

Як спалаху слід, що гасне нам на жаль,
Лишивши в серці смуток і печаль,
Тож тільки спогади у безкінечності процесу,
Ворушать в серці пам'ять про принцесу.

Якщо двір, аристократія і лицарство Франції невдовзі вже забули відсутню, тільки поети й далі лишилися на службі своїй королеві, бо нещастя для поетів – нова шляхетність, і ті, хто вихваляв Марію Стюарт як володарку за її красу, тепер любитимуть її вдвічі дужче в скорботі. Вірно аж до кінця оспівуватимуть вони її життя і смерть. Завжди, де життя високої людини минає як поезія, як драма, як балада, знаходяться поети, щоб сформувані те життя по-новому і до завжди нового життя.

У гавані в Кале чекає пишний, пофарбований у білий колір галіон; на цьому адміральському кораблі, що підняв поряд із шотландським французький королівський прапор, проводжають Марію Стюарт троє родовитих дядьків, обрані лицарі двору і чотири Мері, вірні подруги; ще два кораблі правлять за ескорт. Але, коли корабель ще не вплив із внутрішньої гавані, коли ще не підняли вітрила, перший погляд Марії Стюарт натрапляє на непевній поверхні моря на лихого провісника: барка, яку заводили в гавань, розбилася об скелі, морякам і пасажирам загрожує загибель. Перший образ, який бачить Марія Стюарт, покидаючи Францію, щоб стати володаркою, став похмурым символом: корабель, що мав кепського стерничого, занурився в глибини.

Чи то через потаємний страх, пробуджений тим провісником, чи то через чуття втраченої батьківщини, чи то через здогад, що повернення не буде вже ніколи, Марія Стюарт не може відірвати закриті пеленою сліз очі від землі, де вона була юною і нетямуючою, а отже, щасливою. Брантом зворушливо описує тупий біль її прощання: «Тільки-но корабель вивели з гавані й піднявся бриз, почали напинати вітрила. Поклавши обидві руки на корму коло стерна, Марія Стюарт розридалася, раз по раз поглядаючи своїми гарними очима на гавань і місце, від якого відплив корабель, і щоразу повторювала сумні слова “Прощавай, Франціє!”, аж поки споночило. Їй запропонували відпочити і спуститися в приміщення з правого борту, але вона рішуче відсилала всіх геть. Отож їй приготували постіль на палубі. Вона твердо наказала другому стерничому, щоб він, тільки-но розвидніє, а вдалині ще можна буде добачити французький берег, одразу розбудив її і не боявся при тому голосно гукнути. Марії Стюарт справді пощастило задовольнити своє бажання. Адже вітер ущух і довелось братися за весла, тож цієї ночі корабель відплив недалеко. На світанку вдалині ще справді виднів французький берег. Скоро лиш стерничий виконав вимогу Марії Стюарт, вона підвелася з ліжка і знай поглядала на землю, поки ще можна було бачити її, і знову раз по раз проказувала слова: “Прощавай, Франціє, прощавай, Франціє! Певне, я вже ніколи не побачу тебе”».

Розділ 4

Повернення в Шотландію

Серпень 1561 року

Густий туман, що влітку лише вкрай рідко огортає ті північні береги, закутував землю, коли 19 серпня 1561 року Марія Стюарт висадила в Літі. Але як відрізняється прибуття в Шотландію від прощання з милою Францією! Там у величній процесії її супроводив цвіт французької аристократії, принци і графи, поети й музики гречно вшановували і вітали її. А тут ніхто не чекав її, тільки тоді, коли човни торкнулися берега, зібрався здивований і цікавий люд: кілька рибалок у грубому робочому вбранні, кілька солдатів, що тинялися без діла, кілька крамарів і селян, що прийшли до міста продавати вівці. Більше з переляком, ніж із захватом, спостерігали вони, як шляхетні дами й аристократи в багатих уборах і з пишними прикрасами сходять із човнів на берег. Відчужено поглядають вони одні на одних. Неприязне вітання, суворе й черстве, як і душа цієї північної землі. Вже в перші години Марія Стюарт із боєм помічає страхітливу бідність своєї батьківщини і що за п'ять днів морської подорожі вона насправді повернулася на сторіччя назад, із великої, багатой, щедрої, марнотратної культури, яка насолоджувалась і пишалася собою, приїхала у вузький, темний і трагічний світ. Адже місто Літ, яке десятки разів грабували і спалювали дощенту англійці та бунтівники, не має жодного палацу, жодного аристократичного дому, що міг би гідно прийняти її; королева країни змушена ночувати у звичайного купця, щоб мати бодай дах над головою.

Перші враження мають велику силу над душею, глибоко вкарбовуються і накладають відбиток на долю. Мабуть, навіть сама юна жінка не знає, що так опанувало її, коли вона тепер повернулася в своє королівство, мов чужинка, після тринадцятирічної відсутності. Може, це туга за втраченим, неусвідомлене прагнення теплоти і приємності життя, що їх вона навчилася любити на французькому дворі; може, це тінь сірих чужих небес, може, передчуття лиха, яке насувається? Хай там як, Марія Стюарт, тільки-но опинилася сама, – про це розповідає Брантом, – розплакалася. Не як Вільгельм Завойовник сильно і впевнено, зі справжнім чуттям володаря ступає вона ногою на британський острів, бо її першими почуттями є збентеженість, розгубленість і страх перед майбутніми подіями.

Наступного дня примчали учвал регент, якого тим часом уже повідомили, єдинокровний брат Джеймс Стюарт, відомий під ім'ям графа Морей, та кілька інших аристократів, щоб правити Марії Стюарт за бодай трохи гідний почет по дорозі до близького Единбурга. Але то була аж ніяк не пишна процесія. Англійці, скориставшись надуманим приводом, ніби вони ганяються за піратами, затримали один з кораблів, на якому везли двірських коней, а в містечку Літі тільки для королеви знайшли більш-менш годящого коня зі стерпною збруєю, натомість її дами та аристократичний почет, хоч які сердиті, були змушені вдовольнитися неоковирними селянськими шкапами, яких поспіхом поприсягали з навколишніх клунь і стаень. У Марії Стюарт, коли вона побачила цю картину, проступили сльози на очах, вона знову відчула, як багато забрала з собою смерть її чоловіка і наскільки менше означає бути лише королевою Шотландії, ніж королевою Франції, якою вона була. Гордість забороняє Марії Стюарт показатися підданим на чолі такої злиденної, жалюгідної кавалькади. Замість запланованого “*joyeuse entrée*”, «радісного приїзду», в Единбург із юрбами вздовж вулиць Марія Стюарт зі своїм почетом одразу подається в замок Голіруд, що стоїть за межами міських мурів. Споруда з круглими баштами, яку збудував її батько, бовваніє темною плямою в глибині краєвиду, над яким уперто здійснюються лише зубці замкових мурів, і ззовні видається на перший погляд гарною своїми виразними формами і могутністю тесаного каменю.

Але як зимно, як пусто, як несвятково вітають усередині кімнати жінку, розбещену Францією! Немає gobelens, немає яскравого світла, що в італійських дзеркалах поширюється далі від стіни до стіни, немає коштовних тканин, не полискують срібло та золото. Багато років тут не було двору, жоден сміх не гніздиться в покинутих залах, жодна монарша рука не оновлювала й не прикрашала замок після батькової смерті: тут теж на Марію Стюарт дивляться пустими очима злидні, цей давній проклин її королівства.

Тільки-но єдинбуржці дізналися, що їхня королева приїхала в Голіруд, то вийшли всі ще вночі привітати її. Нема чого дивуватися, що витонченому й розбещеному смакові французької аристократії це вітання видалося трохи селянським і грубим: адже єдинбуржці не мають *musiciens de la cour*, придворних музик, щоб тішити ученицю Ронсара ніжними мадриґалами і вигадливо складеними канцонами. Вони можуть привітати королеву країни тільки прадавнім способом, тож і складають на площах колоди, – єдине, чого в цьому негостинному краї є вдосталь, – щоб вони як *bonfires*, вогнища, яскраво палали цілу ніч. Потім люди зібралися під вікнами Марії Стюарт і з козами, дудками та іншими недоладними інструментами заграли, як їм здавалося, музику, хоч освічені гості слухали її як пекельний гармидер. При цьому люди ще й грубими чоловічими голосами виспівували – адже світські пісні заборонили їм кальвіністські священники – псалми та побожні пісні; навіть із найщирішим бажанням запропонувати щось більше вони не могли. Але Марія Стюарт радіє доброму прийняттю або принаймні засвідчує приязність і радість. Принаймні в перші години після прибуття вперше за десятиріччя знову панує гармонія між володаркою та її народом.

На цю політично цілком недосвідчену володарку чекає незмірно важке завдання, щодо цього не мають ілюзій ані сама королева, ані її радники. Мейтленд Лесінгтон, найрозумніша голова серед шотландської високої аристократії, пророче написав про прибуття Марії Стюарт, що вона ненастанно спричинятиме надзвичайні трагедії (“*it could not fail to raise wonderful tragedies*”). Навіть енергійний, рішучий чоловік із залізним кулаком не зміг би надовго запровадити спокій у країні, а що вже казати про дев’ятнадцятирічну жінку, відчужену від рідної землі й таку недосвідчену у володарюванні! Злиденна країна, корумпована аристократія, що вітає будь-який привід до бунту та війни, незліченні клани, що живуть у вічних суперечках і чварах між собою і всякчас шукають причини обернути ненависть у громадянську війну, католицьке і протестантське духівництва, які нещадно борються за зверхність, пильна і небезпечна сусідка, що вправною рукою, скориставшись будь-яким приводом, підбурює до заворушень, а до цього ще й ворожість світових держав, які безжально прагнуть утягнути Шотландію в свою криваву гру: ось який стан застала Марія Стюарт.

Тієї миті, коли вона приїхала в країну, та боротьба зависла в хиткій рівновазі. Замість скринь, наповнених грішми, Марія Стюарт переймає від матері згубну спадщину, справді *damnosa hereditas*: релігійні чвари, які тут лютіше, ніж деінде, руйнують душі. Протягом років, поки Марія Стюарт, ні про що не здогадуючись, тішилася щастям у Франції, Реформації вдалося переможно проникнути в Шотландію. Через двір і замок, через села і міста, через клани й родини проходить тепер страхітливий розлам: одна частина аристократії протестантська, друга – католицька, міста прихилилися до нової віри, села дотримуються старої, клан стоїть проти клану, покоління проти покоління, і ненависть обох сторін усякчас роздмухують фанатичні священники і політично підтримують іноземні держави. Але найбільша небезпека для Марії Стюарт полягає в тому, що якраз наймогутніша і найвпливовіша частина аристократії перебуває у ворожому таборі, в таборі кальвіністів: адже нагода загарбати багаті церковні маєтності дивом подіяла на цю пожадливу до влади бунтівливу зграю. Нарешті лорди мають чудовий псевдоморальний привід повстати проти своєї володарки як оборонці істинної церкви, як “*Lords of the Congregation*”, і для цього опору вони щоразу знаходять в Англії вже готового помічника. Загалом ошадлива Єлизавета пожертвувала понад двісті тисяч фунтів стерлінгів,

щоб, удавшись до повстань і воєнних походів, вирвати Шотландію в католиків Стюартів, тож і тепер після врочисто укладеного миру велика частина підданих Марії Стюарт потай перебуває на утриманні англійської королеви. Марія Стюарт тепер могла б одним ударом відновити рівновагу, якби й сама навернулася до протестантської віри, до чого її найенергійніше спонукала частина радників. Але Марія Стюарт з роду Гізів. Вона походить із родини несамовитих оборонців католицизму і сама, хоч і не фанатично побожна, все-таки невідступно та ревно дотримується віри батька-матері й предків. Вона ніколи не відступить від своїх переконань і навіть у крайній небезпеці відповідно до своєї сміливої вдачі краще обере вічну боротьбу, ніж бодай одну боягузливу дію всупереч своєму сумлінню. Внаслідок цього виник незцілений розкол між нею і аристократією; завжди небезпечно, коли володар дотримується іншої релігії, ніж його піддані. Бо між такими гострими протилежностями терези не можуть коливатися вічно, коли-небудь усе має вирішитись, і Марії Стюарт лишається, власне, тільки один вибір: або стати господарем Реформації, або загинути від неї. Невпинна суперечка між Лютером, Кальвіном і Римом унаслідок дивовижної випадковості драматично вирішилася саме в її долі; особиста боротьба між Єлизаветою і Марією Стюарт, між Англією і Шотландією вирішила – саме тому вона така важлива – й результат боротьби між Англією та Іспанією, між Реформацією і Контр-реформацією.

Ця сама по собі фатальна ситуація обтяжена обставиною, що релігійний розкол дійшов і до родини Марії Стюарт, до її замку, до кімнати нарад. Її єдинокровний брат Джеймс Стюарт, граф Морей, цей найвпливовіший чоловік Шотландії, якому вона змушена довірити провадження державних справ, – рішучий протестант і патрон тієї *kirk*, яку вона, ревна католичка, має проклинати як ересь. Він першим ще чотири роки тому поставив підпис під присягою покровителів, "*Lords of Congregation*", які зобов'язалися «зректись вчення сатани, його забобону та поклоніння іконам і віднині проголосити себе його відвертим ворогом». Та сатанинська релігія ("*Congregation of Satan*"), якої вони зрікаються, – не що інше, як католицька віра, отже, віра Марії Стюарт. Тому між королевою і регентом від самого початку виникає розкол у сфері останніх, найістотніших поглядів на життя, і такий стан не обіцяє миру. Адже в глибинах серця королева має лише одну думку: придушити Реформацію в Шотландії, а її регент і брат – лише одне прагнення: утвердити її в Шотландії як єдину панівну релігію. Така гостра протилежність переконань має при першій нагоді неминуче призвести до конфлікту.

Джеймсу Стюарту судилося бути однією з найвирішальніших постатей у драмі Марії Стюарт, доля приготувала йому велику роль, і він уміє майстерно грати її. Син того самого батька, але від його багаторічного любовного зв'язку з Маргрет Ерскін, донькою однієї з найшляхетніших родин Шотландії, він, здається, завдяки своїй королівській крові й не меншою мірою завдяки залізній енергії самою природою покликаний бути найгіднішим спадкоємцем корони. Тільки слабкість політичної позиції змусила свого часу Якова V відмовитись від законного шлюбу з коханою леді Ерскін і задля зміцнення своєї влади та фінансів укласти шлюб із французькою принцесою, матір'ю Марії Стюарт. Тож цього честолюбного королівського сина гнітило тавро нешлюбного народження, яке назавжди загородило йому шлях до трону. Навіть якщо на прохання Якова V папа прилюдно визнав у ньому разом із п'ятьма іншими нешлюбними дітьми його батька королівську кров, Морей, незважаючи на це, був бастардом, що не міг мати ніяких претензій на батьків трон.

Історія та її найвидатніший наслідувач – Шекспір – безліч разів зображували душевну трагедію бастардів, цих синів і все-таки не-синів, у яких державні, церковні та земні закони нещадно відбирали право, яке природа закарбувала в їхній крові та на обличчі. Засуджених упередженням, – цей присуд найсуворіший і найнесхитніший, – тих байстрюків, зачатих не на королівському ложі, зневажають, віддаючи перевагу здебільшого слабшим, бо ж народженим завдяки не коханню, а політичним розрахункам, спадкоємцям; їх вічно відсувають назад та

відкидають, прирікаючи на жєбри там, де вони мали б наказувати й володіти. А коли на людині ставлять видне для всіх тавро меншовартості, тривале чуття меншовартості неминуче вирішальною мірою або ослаблює цю людину, або зміцнює; такий тиск може або зламати характер, або на диво загартувати його. Унаслідок такого приниження боягузливі та мляві характери стають ще дрібніші, ніж були, і бастарди як прохачі та лестуни приймають подарунки й посади від визнаних легітимних спадкоємців. Зате в сильних натур така зневага зміцнює всі невидні та скуті сили; там, де прямий шлях до влади їм не прокладають добровільно, вони самі навчаються бути осереддям влади.

Морей належить до сильних натур. Несамовита рішучість його королівських предків Стюартів, їхня гордість і прагнення владарювати вирують у його крові як могутня й темна сила; як людина, як феномен він своїм розумом та ясною рішучістю на цілу голову вищий від дрібного й зажерливого поріддя інших лордів і баронів. Він визначив собі далекосяжні цілі, продумав свої політичні плани; розумний, як і сестра, тридцятирічний чоловік завдяки своїй розважливості та чоловічому досвідові незмірно вищий від неї. Він приглядається до сестри, мов до дитини, що грається, і дає їй гратися, поки та гра не порушує його сфер. Адже як зрілий чоловік він, на відміну від сестри, не дослухається до могутніх, нервозних і романтичних імпульсів, як володар він не має в собі нічого героїчного, натомість знає таємницю чекання і терпіння, що становлять певнішу запоруку успіху, ніж швидкий і палкий порив.

Першою ознакою справжнього політичного обдаровання завжди було те, що людина одразу зрікається вимагати для себе недосяжного. Цим недосяжним для того нешлюбного сина є королівська корона. Морей знає, що ніколи не зможе назватися Яковом VI. Тому цей розважливий політик від самого початку утримується від претензії стати коли-небудь королем Шотландії, щоб завдяки цій відмові з більшою впевненістю почуватися володарем Шотландії: регентом, бо ж він ніколи не зможе стати королем. Морей зрікається регалій влади, видимих знаків, але тільки на те, щоб ще цупкіше тримати в руках реальну владу. Ще замолоду він хапається за найвідчутнішу форму влади: багатство. Морей успадкував чимало статків від батька і чимало отримав від інших людей як подарунки, він користується ліквідацією монастирських маєтків, наживається на війні й під час кожної риболовлі першим наповнює свої мережі. Анітрохи не бентежачись, він бере субсидії від Єлизавети, і коли тепер його сестра Марія Стюарт повертається в країну як королева, вона змушена визнати брата як найбагатшу і наймогутнішу постать країни, досить сильну, щоб уже ніхто не міг відсунути її вбік. Унаслідок не так широкій прихильності, як необхідності Марія Стюарт домагається його дружби; дає своєму єдинокровному братові, щоб забезпечити власне панування, в руки все, чого той бажає, живить його неситиму жадобу багатства і влади. Тепер ті руки Морєя – на щастя для Марії Стюарт – справді надійні, вміють тримати і вміють поступатися. Природжений державний діяч, Морей дотримується середини: він протестант, але не іконоборець, шотландський патріот, а проте має прихильність Єлизавети, більш-менш приятелює з лордами, а проте тямить слушної миті показати їм кулак; загалом це холодний, позбавлений нервів рахівник, якого не засліплює подоба влади і задовольняє лише сама влада.

Такий незвичайний чоловік – незмірний здобуток для Марії Стюарт, поки стоїть на її боці. І незмірна небезпека, тільки-но він виступить проти неї. Як брат, поєднаний однією кров'ю, Морей і з суто егоїстичних міркувань має всі інтереси підтримувати сестру на чолі влади, бо який-небудь Гамільтон або Гордон на її місці не давав би йому таку необмежену владу і свободу врядування, тому він охоче дає сестрі змогу представляти владу, без задрощів приглядається, як із різних урочистих нагод несуть попереду її скіпетр та корону, – але тільки тому, що знає: реальна влада перебуває в його руках. Але тієї миті, коли Марія Стюарт сама намагається правити й обмежувати його повноваження, тверда, мов залізо, гордість Стюартів стикається з гордістю Стюартів. Ніяка ворожнеча не така страхітлива, як та, коли змагаються між собою, корячись одним імпульсам і з однаковою силою, схоже зі схожим.

Та й Мейтленд Лесінгтон, друга за важливістю постать двору Марії Стюарт, її державний секретар, теж протестант. Але спершу й він стоїть на її боці. Мейтленд, цей витончений розум, гнучкий, освічений дух, *the flower of wits*, квіт розуму, як називала його Єлизавета, не любить, на відміну від Морєя, гордо й суто по-панському владу. Як дипломата його тішить тільки плутана й бентежна гра політиканства та інтриг, мистецтво комбінацій; для нього не мають значення тверді принципи, релігія і батьківщина, королева та держава, – важить тільки витончене мистецтво всюди запускати свої руки до гри і зв'язувати або розривати ниточки, як йому заманеться. Він ані по-справжньому вірний, ані по-справжньому невірний Марії Стюарт, хоч особисто дуже прихильний до неї, а Мері Флемінг, одна з чотирьох Мері, стала його дружиною. Він служитиме Марії Стюарт, поки вона матиме успіх, і покине її в мить небезпеки; глянувши на нього, цей барвистий флюгер, вона може дізнатися, сприятливий вітер чи ні. Бо, як справжній політик, Мейтленд служитиме не їй, не королеві, не подрузі, а тільки її щастю.

Отже, і там, і там, і в місті, і у своєму замку – поганий провісник! – Марія Стюарт, приїхавши, не знаходить жодного надійного друга. Але все-таки і з Морєєм, і з Мейтлендом можна правити й домовлятися, натомість від першої миті вона непримиренно і нещадно, як невблаганна, налаштована на вбивство суперниця ставиться до наймогутнішого народного проводиря: Джона Нокса, єдинбурзького народного проповідника, організатора й господаря шотландської *kirk*, майстра релігійної демагогії. З ним вона провадить боротьбу, яка визначить бути чи не бути, боротьбу на життя і смерть.

Адже кальвінізм Джона Нокса – аж ніяк не суто реформаторське оновлення церкви, це тільки закостеніла система Божої держави, а отже, в певному розумінні, найвища форма протестантизму. Нокс виступає владно як справжній володар і фанатично вимагає від самої королеви рабського підпорядкування своїм теократичним наказам. З англіканською церквою, з лютеранською церквою, з якоюсь лагіднішою формою Реформації Марія Стюарт відповідно до своєї м'якої й податливої натури, можливо, порозумілась би. Натомість диктаторська самовладність кальвінізму наперед відкидає будь-яку можливість порозуміння для справжнього володаря, і навіть Єлизавета, використовуючи Нокса в своїх політичних цілях, щоб дошкулити суперниці, сама відчуває до нього огиду з огляду на його нестерпні претензії. Тож як цей похмурий фанатизм мав драгувати наскрізь людську і по-гуманістичному настроєну Марію Стюарт! Для її натури, що радіє життю, полюбляє насолоди, схильна до музики, ніщо не може бути незбагненнішим, ніж твереза суворість, ворожість до життя та іконоборча ненависть до мистецтва, ненависть до радості, властиві женецькому вченню, ніщо не може бути нестерпнішим за зарозумілу впертість, яка забороняє сміх і засуджує красу як злочин, прагне зруйнувати все, що дороге їй, радісні форми звичаїв, музику, поезію і танок і, крім того, надає цьому вже й так похмурому світові ще більшої похмурості.

Цей твердий, як камінь, старозаповітний характер став притаманним в Единбургу й *kirk*, церкві, Джона Нокса, цього найфанатичнішого, найнещаднішого, найтвердолюбішого з-поміж усіх засновників церков, що своєю невблаганністю й нетерпимістю перевершив навіть свого вчителя Кальвіна. Попервах дрібний католицький священик невисокого рангу, він кинувся в Реформацію з усією несамовитістю і люттю своєї свавільної душі й був учнем Джорджа Вішарта, якого мати Марії Стюарт звеліла як еретика спалити живцем. Цей вогонь, у якому загинув наставник Нокса, горить далі в його душі. Французькі допоміжні війська схопили його як одного з проводирів повстання проти регентші й прикували у Франції до галер. Там він довго сидів у кайданах, але його воля невдовзі стала не менш залізною, ніж кайдани. Звільнений, він утік до Кальвіна, навчився там красномовства і нещадної пуританської ненависті до всього ясного і еллінського, а тільки-но повернувшись до Шотландії, за кілька років завдяки генію свого насильства змусив і лордів, і народ схилитися до Реформації.

Джон Нокс – мабуть, найдовершеніший тип релігійного фанатика, якого знала історія, він суворіший за Лютера, що інколи перебував під впливом веселощів, притаманних його душі, жорсткіший за Савонаролу, бо ж позбавлений блиску і містичного осяяння мови. Абсолютно щирий у своїй прямолінійності, він унаслідок страхітливої зашореності мислення став обмеженим і суворим духом, для якого правдивою є лише своя правда, чеснотливою – лише власна чеснота, християнським – лише власне християнство. Той, хто не дотримується таких думок, як він, – уже злочинець, той, хто бодай на одну літеру відхилиться від його вимог, – уже слуга сатани. Ноксу властива підозрілість людини, одержимої собою, пристрасть обмеженого і схильного до екстазу розуму, огидна гордість людини, впевненої в своїй непогрішності: в його суворості надимається водночас небезпечна радість із приводу власної твердості, в його нетерпінні – похмура насолода своєю непомильністю. Цей шотландський Єгова з хвилястою бородою стоїть щонеділі на амвоні собору Св. Егідія і гримить ненавистю і прокльонами проти всіх, хто не слухає його проповідь; цей *kill joy*, убивця радості, люто метає лайки на адресу «сатанинського покоління» безжурних і безтурботних, які не служать Господу в точній відповідності з його приписами і його особистими поглядами. Адже старий фанатик не знає ніякої іншої радості, крім тріумфу непоступливості, ніякої іншої справедливості, крім перемоги своєї справи. Він наївно радіє, тільки-но усунуть або принизять якогось католика чи іншого супротивника, а коли завдяки рукам убивці котрогось ворога *kirk* прибирають із дороги, то, зрозуміла річ, сам Господь прагнув цієї похвальної дії і посприяв їй. Нокс, коли в бідолашного миршавого юнака Франциска II, чоловіка Марії Стюарт, потік гній із вуха, спричинивши його смерть, виспівував на амвоні тріумфальних пісень, кажучи, що він «не хотів слухати голосу Бога», а коли Марія де Гіз, мати Марії Стюарт, померла, він натхненно проповідував: «Нехай нас Господь у своїй великій ласці невдовзі позбавить і решти, хто має в собі кров Валуа. Амінь! Амінь!» У промовах Нокса не чути навіть сліду лагідності й божественної доброти Євангелія, він промовляє так, немов грізно вимахує батогам, його Бог – лише Бог помсти, ревнивий і нещадний, його властива Біблія – лише Старий Заповіт, кровожерний і по-варварському суворий. Грізні проповіді Нокса ненастанно спрямовані проти Моава, Амаліка, всіх ворогів народу Ізраїля, яких треба знищити вогнем і мечем, – а отже, і проти ворогів істинної віри, тобто його власної. А коли він лютими словами бичує біблійну царицю Єзавель, його слухачі добре знають, яку володарку він має насправді на увазі. Наче буря, темна й велична, що запинає хмарами ясне небо і тріпотливими блискавками та приголомшливим громом вічно лякає душу, огорнув кальвінізм шотландську землю, і напруга щомиті може розрядитись нищівним руйнуванням.

З таким непомильним і непідкупним чоловіком, що прагне тільки наказувати й мириться тільки з покірною побожністю, неможливі ніякі компроміси; всілякі приманювання і намагання догодити лише посилюють його жорсткість, глузливість та претензійність. Об кам'яну брилу такої самозакоханої впертості розбиваються всі спроби порозуміння. Ті, хто вдає, ніби обстоює Бога, – завжди найбільші вороги миру на землі; гадаючи, ніби вони чують небесне послання, вони абсолютно глухі до кожного слова людяності.

Марія Стюарт не прожила в своїй країні й тижня, як уже була змушена відчутти похмуру присутність того фанатика. Перше ніж приступити до володарювання, вона не тільки гарантувала повну свободу віровизнання всім своїм підданим, – що навряд чи означало жертву для її толерантної вдачі, – а й змиралася з законом, який забороняв у Шотландії прилюдну відправу меси, то була болісна поступка прихильникам Джона Нокса, що йому, за його словами, «було б краще, якби в Шотландію прийшло десять тисяч ворогів, ніж знати, що відправили бодай одну месу». Але, зрозуміла річ, побожна католичка, небога Гізів, зберегла за собою право мати змогу безперешкодно відправляти обряди своєї релігії у власній домашній каплиці, і парламент без дискусій погодився з цією справедливою вимогою. Але тільки-но першої неділі в її домі, в каплиці замку Голіруд, приготувалися до католицької відправи, грізно підступила аж до

дверей під'юджена юрба; в служки, що мав нести до вітваря освячені свічки, їх силоміць вирвали й поламали. Дедалі гучніше ремство вимагало усунути, ба навіть убити «священника, що обожнює кумирів», лунають дедалі несамовитіші крики проти «сатанинської служби», будь-якої миті може початися штурм церкви у власному домі королеви. На щастя, лорд Морей, хоч і сам оборонець *kirk*, вийшов назустріч фанатичній юрбі й загородив вхід. Після полохливо закінченої Божої служби він завів переляканого священника цілим до його кімнати; відвертому лиху запобігли, авторитет королеви на превелику силу врятували. Але веселим святам на честь її приїзду, отим *joyousities*, як люто глузував із них Нокс, на його радість, брутально покляли край: романтична королева вперше відчула в своїй країні опір дійсності.

На цю образу Марія Стюарт відповіла вибухом гніву. Зі сльозами і жорсткими словами вона вихлюпнула своє застояне озлоблення. Завдяки цьому на її доти ще невиразний характер падає яскравіше світло. Ця юна жінка, з самого малку розбещена долею, в глибинах свого ества витончена й ніжна, поступлива та люб'язна; всі – від перших аристократів двору аж до її покоївки та служниць – вихваляють її приязну, негорду і щирю вдачу. Вона кожного вміє прихилити до себе, бо ніколи, розмовляючи з кимсь, не наполягає суворо і зверхньо на своєму високому статусі, а завдяки природній невимушеності спонукає забути про свою вищість. Але в основі цієї щирої ласкавості лежить могутне чуття власної гідності, що, невидиме доти, доки ніхто не зачепить його, палко проривається, тільки-но хтось наважиться суперечити або бунтувати. Ця дивовижна жінка часто вміла забути особисту кривду, але ніколи не прощала найменшого порушення свого королівського права.

Тому Марія Стюарт ані на мить не хоче терпіти цієї першої образи. Такому зухвальству слід одразу й найрішучіше покласти край. І вона знає, за кого треба братися, знає про того бороданя в єретичній церкві, що нацьковує народ проти її церкви і привів оту зграю в її дім. Вона миттю вирішує як слід розібратися з ним. Адже Марія Стюарт, звикнувши з дитинства до монаршої всемогутності у Франції, до послуху, і вихована з чуттям, що їй судилася Божа ласка, аж ніяк не здатна уявити собі протестів із боку підданого, звичайного міщанина. Вона готова радше піти на все, ніж терпіти, щоб хтось відкрито, ба навіть нечемно наважився суперечити їй. Але Джон Нокс готовий до такого повороту подій і навіть радіє йому. «Чому я маю лякатися гарненького личка аристократки, якщо дивився у вічі багатьом розгніваним чоловікам і все-таки ніколи не відчув негідного страху?» Нокс натхненно квапиться до палацу, бо суперечка – він думає, суперечка за Бога – найбільша насолода для кожного фанатика. Якщо Господь дав королям корону, то своїх священників і посланців наділив вогненным словом. Над королем, на думку Джона Нокса, стоїть священник *kirk* як охоронець божественного права. Його завдання – захищати Царство Боже на землі, він не повинен вагатися карати непокірних твердими палицями свого гніву, як карав колись Самуїл і біблійні судді. Отож дійшло до сцени, як у Старому Заповіті, коли королівська гордість і священницька зарозумілість зіткнулися лоб у лоб; тут не змагаються жінка і чоловік за те, хто візьме гору, а дві прадавні ідеї зіткнулися в лютому двобої, як уже тисячі й багато тисяч разів давніше. Марія Стюарт намагається бути лагідною, приховує озлоблення, бо хотіла б миру в країні й тому чемно провадить розмову. Натомість Джон Нокс вирішив бути нечемним і показати «ідолопоклонниці», що він перед земними можновладцями не згинається ні на дюйм. Мовчки й похмуро, не як обвинувачений, а як обвинувач слухає він королеву, коли вона дорікає йому за його книжку *“The first blast of trumpet against the monstrous regiment of women”*,⁶ книжку, в якій він заперечує будь-яке монарше право жінок. Але цей самий Нокс, що через цю саму книжку після її виходу в світ смиренно перепрошував протестантку Єлизавету, перед своєю «папською» володаркою наполягає, вдаючись до різних двозначних слів, на своїй думці. Мало-помалу розмова жвавішає. Марія Стюарт прямо запитує Нокса, чи піддані безумовно мають коритися своєму володареві чи ні. Але замість відповіді

⁶ «Перший суремний звук проти страхітливого жіночого врядування» (англ.).

на це запитання словом «Зрозуміло», як і сподівалася Марія Стюарт, вправний тактик обмежує обов'язок покори порівнянням: коли батько втрачає розум і хоче вбити своїх дітей, діти мають право забрати в нього меч і зв'язати йому руки. Коли князі переслідують дітей церкви, ті діти мають право на опір. Королева в цих умовах одразу відчуває бунт теократа проти її права володарювати. «Тож мої піддані, – запитує вона, – мають коритися не мені, а вам? Тож я піддана вам, а не ви мені?»

Джон Нокс і справді дотримується такої думки. Проте надто обережний, щоб у присутності Морея цілком виразно висловити її.

– Ні, – ухильно відповідає він, – і князь, і піддані мають коритися Богові. Королі мають бути годувальниками церкви, а королеви – її годувальницями.

– Але ваша церква не та, яку я хочу годувати, – відказує на те королева, роздратована двозначністю Нокса. – Я хочу дбати про католицьку церкву, яку вважаю за Господню церкву.

Тепер нарешті найшла коса на камінь. Дійшли до точки, де вже не може бути ніякого порозуміння між побожною католичкою і фанатичним протестантом. Нокс стає вкрай нечемним і називає католицьку церкву блудницею, яка не може бути нареченою Бога. Коли королева забороняє йому вимовляти ці слова, які ображають її сумління, Нокс виключно відповідає: «Сумління потребує знань», а він боїться, що королеві бракує належних знань. Замість примирення перша розмова призвела тільки до зміцнення протилежностей. Нокс тепер знає, що цей «сатана могутній» і він не може сподіватися поступливості від юної володарки. «Під час суперечки з нею я зіткнувся з рішучістю, якої я в таких молодих людей досі ще ніколи не бачив. Відтепер двір для мене помер, а я – для двору», – з гіркотою пише Нокс. А з другого боку, молода жінка вперше відчула межі своєї королівської влади. Нокс виходить із кімнати з випростаною головою, задовлений собою і гордий, що сперечався з королевою, Марія Стюарт збентежена і, з прикрістю усвідомивши своє безсилля, розплакалася гарячими сльозами. Але вони будуть не останні. Невдовзі вона дізнається, що тут владу не просто успадковують по крові, а змушені невпинно знову здобувати її боротьбою і приниженнями.

Розділ 5

Покотився камінь

1561–1563 роки

Перші три роки, які юна королева живе в Шотландії як королівська вдова, минають досить спокійно й без подій: адже особливість її долі полягає в тому, що всі великі події в неї завжди (саме це дуже приваблювало драматургів) стискаються в край короткі й стихійні епізоди. Морей і Мейтленд керують, Марія Стюарт представляє в ті роки владу, і такий поділ функцій виявляється неоцінним для всього королівства. Бо, поки і Морей, і Мейтленд урядують мудро та обережно, Марія Стюарт і собі чудово представляє владу. Від природи наділена красою і привабливістю, вправна в усіх лицарських мистецтвах, по-чоловічому смілива вершниця, проворний гравець у м'яч, завзята мисливиця, вона завдяки самій своїй зовнішності породжує загальне зачудування: єдинбурзький люд із гордістю поглядає на доньку Стюартів, коли вона рано-вранці з соколом на піднятому кулаку їде посередині барвистої кавалькади і приязно й радісно відповідає на кожне вітання: разом із цією схожою на дівчинку королеву в суворий і похмурий край приїхало щось веселе, зворушливе і романтичне, сонячний промінь молодості й краси, а краса і молодість володаря завжди якимсь таємничим чином здобувають любов країни. Лорди теж поважають чоловічу сміливість натури Марії Стюарт. Ця юна жінка може цілісний день без жодного сліду втоми мчати несамовитим чвалом на чолі свого почту; як під її приязністю, що прихилиє до себе серця всіх, таїться, ще не розкрита, непоступлива гордість, так і струнке, ніжне, легеньке й по-жіночому лагідне тіло приховує незвичайну силу. Ніяких зусиль не забагато для її палкої вдачі, а якось, серед насолоди шаленої гонитви на коні за дичиною, вона сказала комусь зі свого почту, що дуже б хотіла бути чоловіком, щоб дізнатися зокрема, як воно – провести цілу ніч надворі. Коли регент Морей рушив у похід проти збунтованого клану Гантлі, Марія Стюарт рішуче їде разом із ним зі шпагою збоку і пістолем за поясом; ця гаряча пригода на диво тішить її новою величезною привабливістю дикості й небезпеки, бо прагнення цілковито віддаватися з усією своєю силою, любов'ю і пристрастю становить найглибшу душевну таємницю цієї рішучої натури. Але, проста й витривала, як мисливець і воїн, у прогулянках верхи та подорожах, Марія Стюарт, крім того, спромагається з найвищим мистецтвом і культурою бути господинею в замку, найвеселішою і найлюб'язнішою в своєму малому світі; її коротка молодість справді взірцево поєднує ідеал тогочасної доби: мужність і легкість, силу і лагідність у лицарсько-романтичному образі. У постаті Марії Стюарт останнє прощальне світло трубадурського лицарства осяяло туманний і холодний північний світ, уже затьмарений тінню Реформації.

Образ цієї романтичної дівчинки-жінки і дівчинки-вдови ніколи не мав ще яскравішої променистості, ніж на її двадцятому і двадцять першому році життя: триумф, невизнаний і невикористаний, і тут приходить до неї зарано. Адже її внутрішнє життя ще досі не прокинулось остаточно, жінка в ній ще не знає про бажання своєї крові, вона ще не сформувала, не розвинула свою особистість. Марія Стюарт завжди розкриватиметься лише в мить збудження, небезпеки, ті перші роки в Шотландії були тільки байдужим часом чекання, безцільним і грайливим марнуванням часу, підтримкою готовності, хоча внутрішня воля ще не знала, навіщо і для кого. То був немов перепочинок перед великим, вирішальним зусиллям, бліда, мертва мить. Адже Марії Стюарт, що, ще наполовину дитина, вважала Францію за свою країну, аж ніяк не досить жалюгідного королювання в Шотландії. Вона повернулася на батьківщину не на те, щоб бути володаркою цього бідного, тісного, далекого краю, від самого початку вона вважає шотландську корону лише за початок, щоб здобути у світовій грі якусь блискучішу корону, і цілковито помиляються всі, хто стверджує або повідомляє, мовляв, Марія Стюарт не бажала

чогось іншого або вишого, ніж спокійно і мирно правити батьківською спадщиною як порядна спадкова володарка шотландської корони. Той, хто приписує їй таке дрібне честолюбство, применшує її душевний вимір, бо в цій молодій жінці живе неприборкуване і нескуте жадання більшої влади; та, що в п'ятнадцять років у соборі Матері Божої Паризької стала дружиною сина короля Франції, та, яку в Луврі пишно вшановували як володарку мільйонів людей, ніколи не вдовольниться бути правителькою над двома десятками норавливих і селюкуватих графів і баронів, королевою над кількома сотнями тисяч чабанів і рибалок. Ніщо не може бути ще більш штучним і дальшим від правди, ніж приписування їй *a posteriori*, згодом, патріотичних національних почуттів, які насправді були винаходом пізнішого сторіччя. Володарі XV–XVI сторіч – за винятком Єлизавети, великої суперниці Марії Стюарт – тоді ще абсолютно не думали про народ, а переймалися тільки особистою владою. Держави зшивали до купи і розпорювали, наче одяг, держави формували війна і шлюби, а не внутрішня постанова країни. Не слід ошукувати себе і сентиментальним аспектом: Марія Стюарт була тоді готова поміняти Шотландію на іспанський, англійський, французький та будь-який інший трон, прощання з лісами, озерами й романтичними замками батьківщини, певне, не коштувало б їй сліз, бо її палке честолюбство завжди вважало це мале королівство лише за трамплін до якоїсь вищої мети. Марія Стюарт знає, що завдяки спадщині вона покликана бути володаркою, що завдяки красі та культурі вона гідна кожної європейської корони, і з не меншою туманною пристрастю, з якою інші жінки її віку мріють про безмірне кохання, її честолюбство мріє лише про безмірну владу.

Саме тому Марія Стюарт на початку полишає державні справи Морею і Мейтленду, не відчуваючи ніяких ревнощів і навіть справжньої цікавості; вона без заздрощів, – що для неї, так рано коронованої і так рано розбещеної долею, означає цей бідний, тісний край? – дає їм обом керувати і врядувати. Урядування, примноження своїх статків, це найвище політичне мистецтво ніколи не було сильною рисою Марії Стюарт. Вона може тільки обороняти, але не зберігати. Тільки тоді, коли загрожують її праву, коли кидають виклик її гордості, тільки тоді, коли чужа воля перешкоджає її претензіям, прокидається, несамовита й разюча, її енергія; тільки у величній миті ця жінка стає величною і діяльною, а в кожному пересічному періоді вона пересічна й байдужа.

За тих спокійних часів не озивається й ворожість Єлизавети, великої суперниці Марії Стюарт, бо завжди, коли гаряче серце Марії Стюарт спочивало й задовольнялося своєю долею, Єлизавета заспокоювалася. Одна з найважливіших політичних переваг цієї великої реалістки завжди полягала в умінні змиритися з фактами і не чинити свавільно опір неминучому. Єлизавета всією душею була проти повернення Марії Стюарт у Шотландію і зробила все, щоб відсунути його в часі, а тепер, коли воно успішно відбулося, вже не бореться з неспростовним фактом і, не маючи змоги усунути суперницю, радше робить все, щоб мати з нею дружні відносини. Єлизавета – це одна з найсильніших позитивних рис її мінливого і свавільного характеру – як розумна жінка не любить війни, вона боязливо цурається силових і відповідальних постанов; як натура, схильна до обрахунків, вона воліє отримувати вигоду завдяки переговорам і угодам, прагне взяти гору завдяки спритній духовній грі. Тільки-но вже була впевненість, що Марія Стюарт повертається до Шотландії, лорд Морей зворушливими словами просив Єлизавету, щоб вона щиро заприятлилася з нею. «Ви обидві – юні й видатні королеви, і ваша стаття не повинна дозволити вам намагатися збільшити вашу славу війною і проливом крові. Кожна з вас знає, з якого приводу зародилися між вами ворожі почуття, і я б перед лицем Господа хотів, щоб моя володарка, королева, ніколи б і думки не мала заявляти про свою претензію чи право на королівство Вашої Величності. Незважаючи ні на що, ви обидві мали б бути й лишатися подругами. Але, оскільки вона зі свого боку одного разу висловила таку думку, боюся, між вами завжди існуватиме непорозуміння, якщо не прибрати з дороги цю перешкоду. Ваша Величність не може поступитися в цьому пункті, а вона теж може вважати за кривду,

що Англія так тісно пов'язана з нею кров'ю, а проте її трактуватимуть там як чужу. Чи не був би тут можливий якийсь середній шлях?» Єлизавета не лишилася глухою до такої пропозиції, бо Марія Стюарт як королева тільки Шотландії, і то під охороною її пансіонера Морєя, поки що не така небезпечна, як тоді, коли була королевою і Франції, і Шотландії. Чом би не засвідчити їй дружбу, не відчуваючи її в глибинах серця? Невдовзі між Єлизаветою і Марією Стюарт почалося листування, кожна з *dear sisters*, дорогих сестер, передавала другій на терплячому папері свої найщиріші почуття. Марія Стюарт послала Єлизаветі як подарунок перстень із діамантом, а та віддячила ще дорожчим перснем; обидві ставлять перед світом і перед самими собою радісну виставу родинної прихильності. Марія Стюарт запевняє, що «не має більшого бажання на землі, ніж побачити свою добру сестру», що вона хоче розірвати союз із Францією, бо цінує прихильність Єлизавети *“more than all the uncles of the world”*,⁷ а Єлизавета й собі своїм великим урочистим почерком, до якого вдавалася тільки з важливих нагод, пише перебільшені запевнення в прихильності та вірності. Але, тільки-но йдеться про те, щоб справді укласти якийсь договір або домовитися про особисту зустріч, обидві миттю обережно ухиляються. Адже, по суті, давні переговори й далі стоять на тій самій мертвій точці: Марія Стюарт хоче підписати Единбурзький договір із визнанням Єлизавети тільки тоді, коли Єлизавета визнає її право наступності, а Єлизавета вважає, що це однаково, якби вона підписала собі смертний вирок. Обидві ані на дюйм не відступають від свого права, отож зрештою ті барвисті фрази лише прикривають прірву, яку годі замостити. «Не може бути, – як рішуче стверджував Чингізхан, завойовник світу, – двох сонць на небі і двох ханів на землі». Котрась із них буде змушена поступитися, Єлизавета або Марія Стюарт; обидві в глибинах серця знають про це й обидві чекають до слушного часу. Але, поки той час ще не настав, чом би не радіти короткій паузі у війні? Там, де в серці на споді таїться незнищенна недовіра, не бракуватиме приводу роздмухати темне полум'я до нищівного жару.

Інколи в ті роки молоду королеву пригнічує дрібний клопіт, інколи їй набридають обтяжливі державні справи, часто і дедалі частіше вона відчувається чужою серед суворих, войовничих аристократів, їй огидні суперечки з фанатичними священиками і потаємними інтриганам; в такі години Марія Стюарт тікає у Францію, в батьківщину свого серця. Щоправда, вона не може покинути Шотландію і тому в замку Голіруд сама собі створила маленьку Францію, невеличкий світ, де можна зовсім непомітно й вільно віддаватися улюбленим схильностям, свій Тріанон. У круглій башті Голіруду Марія Стюарт створює собі на французький смак лицарський, романтичний двір; із Парижа вона привезла гобелени й турецькі килими, пишні ліжка, меблі й картини, гарно переплетені книжки, своїх Еразма, Рабле, Аріосто і Ронсара. Тут розмовляють і живуть по-французькому, тут увечері при миготливих свічках грають музику, влаштовують товариські ігри, читають вірші, співають мадригали. На цьому мініатюрному дворі вперше по той бік Ла-Маншу спробували ставити «Маски», невеличкі класичні принагідні вистави, що їх згодом англійський театр доведе до найпишнішого розквіту. Далеко за північ там танцюють у костюмах, і під час одного з тих танців у масках – *“The purpose”*, «Мети» – молода королева з'являється навіть перебрана за чоловіка, в чорних вузьких шовкових штанах, а її партнер – молодий поет Шастеляр – одягнувшись як жінка, і то була мить, яка, напевне, породила б у Джона Нокса сповнений злоби жах.

А втім, на ці години веселощів з обережності не пускають пуритан, фанатиків та подібних до них буркотунів, і марно обурюється Джон Нокс цими *souparis* та *dansaris*, вечерьми й танцями, і гримить з амвона собору Св. Егідія, аж борода йому метляється, наче маятник: «Князі більше звикли грати музику і сидіти на бенкетах, ніж читати і слухати святі слова Господа. Музики і лестуни, які завжди занапащають молодь, подобаються їм більше, ніж старі та мудрі чоловіки, – про кого тут може думати цей непогрішний? – які своїми святими настано-

⁷ «Більше, ніж усіх дядьків на світі» (англ.).

вами прагнуть бодай почасти присадити гордість, у якій ми всі народилися». Але те молоде і веселе коло має небагато охоти дослухатися до «спасених настанов» *kill joy*, убивці радості; чотири Мері, кілька по-французькому настроених кавалерів щасливі, що можуть в осяйному й теплому просторі дружби забути про похмурість суворої і трагічної країни, а передусім Марія Стюарт може скинути холодну маску величності й бути лише молодою веселою жінкою в колі однолітків та однодумців.

Така потреба лише природна. Але Марії Стюарт завжди небезпечно піддаватися своєму недбальству. Прикидання пригнічує її, обережність протягом довгого часу їй нестерпна, а проте саме ця чеснота – «невміння промовчати», це "*je ne sais point déguiser mes sentiments*"⁸ (як вона колись написала) – в політичному аспекті завдала їй більших прикроців, ніж іншим людям – найпідступніше ошуканство і найнешадніша жорстокість. Адже невимушеність, із якою поводить ся королева поміж тих молодих людей, зі сміхом приймаючи їхню пошану і, можливо, мимоволі навіть вимагаючи її, породжує в тих розгнуданих недоречне панібратство, а для палкої натури воно становить навіть спокусу. Щось у цій жінці, чию красу на портретах не можна побачити повною мірою, збуджувало чуттєвість, можливо, окремі чоловіки на основі непомітних ознак ще тоді передчували, що під лагідним, люб'язним і начебто цілком упевненим поведженням цієї схожої на дівчинку жінки прихована страхітлива здатність піддаватися пристрастям, немов вулкан під милим краєвидом; можливо, вони ще задовго до того, як сама Марія Стюарт пізнала власну таємницю, відчули й винюшили чоловічим інстинктом ту нестримність, бо була в ній якась сила, що радше розпалювала в чоловіків чуттєвий потяг, ніж породжувала прагнення романтичного кохання. Можливо, Марія Стюарт, і то саме тому, що її інстинкти ще не прокинулися, легше дозволяла невеличкі довірчі жести – погладжування руки, поцілунок, вабливий погляд, – ніж досвідчена жінка, яка знає про небезпечну здатність такої невимушеності спонукати до фізичної близькості; хай там як, Марія Стюарт дозволяла молодикам навколо неї інколи забувати, що жінка в ній як королева має бути недсяжна для кожної сміливої думки. Одного разу один молодий шотландський капітан на ймення Гепберн уже дозволив собі дурнувато-зухвалу недоречність щодо неї, і тільки втеча врятувала його від найтяжчого покарання. Але Марія Стюарт надто поблажливо проминає цей прикрий інцидент, легковажно вибачає капітану, наче то був прощений гріх, і тим самим додає духу іншому аристократові зі свого вузького кола.

Ця пригода почалась як суто романтична, але, як майже кожен епізод у шотландському краї, сформувалась у криваву баладу. Месьє Данвіль, перший поклонник Марії Стюарт на французькому королівському дворі, якось звірився своєму юному другові й компаньйонові поету Шастеляру про свої марення. А тепер месьє Данвіль, що разом з іншими дворянами супроводив Марію Стюарт у подорожі до Шотландії, має повертатися до Франції, до дружини й обов'язку, натомість трубадур Шастеляр лишається в Шотландії, немов представник чужого почуття. Аж ніяк не безпечно складати всякчас ніжні віршики, бо гра легко перетворюється в дійсність. Марія Стюарт бездумно приймає поетичне вшанування від молодого й дуже досвідченого в усіх лицарських мистецтвах гугенота, ба навіть відповідає на його вірші своїми поезіями; яка чутлива до музики, самотня серед грубого й відсталого середовища молода жінка не почуватиметься влещеною, чуючи, як її вшановують такими зачудованими строфами:

Oh Déesse immortelle
Escoute donc ma voix
Toi qui tiens en tutelle
Mon pouvoir sous tes loix
Afin que si ma vie

⁸ «Я не вмію приховувати свої почуття» (фр.).

Se voie en bref ravie
Ta cruauté
La confesse périe
Par ta seule beauté.

Богине горда, гойна і сяйлива,
Послухай, ти безсмертна, голос мій.
Мене ти опікаєш, норовлива,
Закон панує наді мною твій.
Хоча усе моє життя —
Лиш спалах марного чуття,
Твоя жорстокість неблаганна
В тумані тане забуття,
Як сяє твоя врода бездоганна!

А надто, коли вона почувається невинною? Бо щирим коханням у відповідь на свою пристрасть Шастеляр похвалитися не міг. Він змушений сумовито признатися:

Et néansmoins la flâme
Qui me brûle et enflâme
De passion
N'émeut jamais ton âme
D'aucune affection.

І все-таки вогонь,
Що пропікає від долонь до скронь,
Кохання
З душі твоєї не добув либонь
Бодай зітхання.

Мабуть, лише як поетичну пошану сприймає Марія Стюарт ті вірші серед багатьох інших придворних і догідливих лестоців, бо, й сама поетеса, знає про гіперболізацію в усьому ліричному, зі сміхом слухає такі строфи свого гарненького селадона і без ніяких інших думок терпить як вияв грайливості завелику галантність, що на цьому романтичному жіночому дворі не видається дивною. Марія Стюарт невимушено жартує і пустує з Шастеляром не менш просто-душно, ніж зі своїми чотирма Мері. Невеличкими безневинними компліментами вона засвідчує особливе ставлення до нього, обирає його (адже відповідно до придворної ієрархії він навряд чи може підступити до неї) як партнера для танців, під час однієї танцювальної фігури – *falking-dance* – нахиляється якимось надто близько до його плеча, дозволяє йому промовляти вільніше, ніж заведено у Шотландії, і то за три вулиці від амвона Джона Нокса, що пише, мовляв, “*such fashions more lyke to the bordell than to the comeliness of honest women*”;⁹ можливо, одного разу вона навіть дозволила Шастеляру під час маскараду або гри у фанти побіжний поцілунок. Але самі по собі не сумнівні такі довірчі жести все-таки чинять поганий вплив, бо молодий поет, подібно до Торквато Тассо, вже не сприймає виразно різницю між королевою і слугою, повагою і панібратством, між галантністю і пристойністю, між поважністю і жартом і з гарячою головою йде за своїми почуттями. Отож раптом стався прикрий інцидент: якимось увечері юні дівчата, які прислужували Марії Стюарт, знайшли в спальні королеви Шастеляра,

---

⁹ «Такі звичаї більше пасують до борделю, ніж до милих рис чесних жінок» (англ.).

що заховався за завісами. Спершу вони не припускали нічого непристойного і вважали цю молодечу дурість за жарт; дівчата жвавіми і вочевидь гнівними словами вигнали зухвальця зі спальні. Та й Марія Стюарт сприймає цю нетактовність уже не з вибачливою поблажливостю, а зі щирим обуренням; цей випадок ретельно приховали від брата Марії Стюарт, і про справжнє покарання за таке страхітливе порушення звичаїв невдовзі вже не говорили. Але така поблажливостю була недоречною. Або той йолоп унаслідок легковажного ставлення до своєї витівки в колі молодшої королеви радше відчув заохочення повторити свій жарт, або щире й палке кохання до Марії Стюарт позбавило його всіх гальм, – хай там що, він потай їде вслід за королевою в її подорожі у Файф, тож ніхто при дворі навіть не здогадувався про його присутність, і тільки тоді, коли Марія Стюарт уже наполовину роздяглася, того безголового знову знайшли в її спальні. Злякавшись від несподіванки, ображена жінка скрикнула, пронизливий крик пролунав по всьому будинку, з сусідньої кімнати забіг її єдинокровний брат Морей, і тут уже не було змоги ані простити, ані замовчати. Марія Стюарт начебто вимагала тоді (цьому годі повірити), щоб Морей одразу заколов зухвальця кинджалом. Проте Морей, на відміну від палкої сестри, під час кожної дії завжди розважливо обраховує всі наслідки і тому достеменно знає, що вбивство молодика в спальні королеви не тільки замастить кров'ю підлогу, а й заплямує честь. У такому переступі слід звинуватити публічно, порушника слід прилюдно покарати на міському ринковому майдані, щоб довести отак перед народом і світом цілковиту невинність володарки.

Через кілька днів Шастеляра повели на ешафот. Його зухвалу сміливість судді вважали за злочин, його легковажність – за злостивість. Вони одностайно засудили його до найсуворішої кари: смерті від сокири. Марія Стюарт, навіть якби хотіла, тепер уже не мала змоги помилувати безголового; посли вже повідомили про інцидент усім монаршим дворам, у Лондоні та Парижі з цікавістю приглядалися до дій королеви. Тепер кожне слово на користь Шастеляра витлумачили б як визнання частки провини. Тож королева змушена видаватися суворішою, ніж, напевне, була настроєна особисто, і покинути товарища своїх веселих і приємних годин без надії та допомоги в його найтяжчу годину.

Шастеляр помирає, як і годиться при дворі романтичної королеви, бездоганною смертю. Він відмовляється від будь-якої священницької підтримки, тільки поезія має втішити його, а також усвідомлення, що

Mon malheur déplorable
Soit sur moy immortel.

Біда моя плачевна
Безсмертна стане, як я.

Сміливий трубадур, випроставшись, іде до місця страти і замість псалма або молитви проказує вголос по дорозі славетне “Épître à la Mort”¹⁰ свого приятеля Ронсара:

Je te salue, heureuse et profitable Mort
Des extrêmes douleurs médecin et confort.

Тебе вітаю, Смерте, радісна й корисна,
Від мук тяжких розрадо добромисна!

¹⁰ «Послання смерті» (фр.).

Перед ешафотом Шастеляр ще раз підвів голову для вигуку, що більше скидався на зітхання, ніж на звинувачення: *“O cruelle dame!”*¹¹ – потім спокійно нахилився, щоб отримати вбивчий удар. Цей романтик помер у стилі балади, вірша.

Але бідолаха Шастеляр – лише один із темної зграї, він просто перший, хто загинув за Марію Стюарт, він випередив решту. З нього починається примарний танок смерті всіх, хто пішов за цю жінку на ешафот; приваблені її долею, вони і її втягнули в свою долю. Вони їдуть з усіх країн і, немов на картині Гольбейна, безвільно тягнуться за чорним кістяним барабаном, крок за кроком, рік за роком: монархи і регенти, графи і дворяни, священники і воїни, юнаки і діди – всі жертвують і пожертвували собою задля неї, що безневинно винна в їхній похмурій процесії, а потім і сама, немов спокутуючи, приєдналася зрештою до них. Доля дуже рідко наділяє одну жіночу постать такою могутньою магією смерті: Марія Стюарт, немов темний магніт, найнебезпечніше притягує всіх чоловіків навколо себе на згубний шлях. Кожного, хто опинився на її шляху, – байдуже, прихильного до неї чи ні, – чекає лихо і насильна смерть. Ненависть до Марії Стюарт нікому не дала щастя. Але ще тяжча кара спіткала тих, хто наважився любити її.

Тому цей епізод із Шастеляром тільки на перший погляд видається випадковістю, звичайним інцидентом, бо тут уперше розкривається – хоча Марія Стюарт одразу й не зрозуміла – закон її долі: їй не дозволено безкарно бути недбалою, легковажною і довірливою. Її життя від першої години налаштоване так, що вона має зображувати представницьку постать, королеву і завжди лише королеву, офіційну постать, м'яч у світовій грі, і те, що попервах видавалося ласкою: ранне коронування, її природжений статус є, власне, прокльоном. Адже завжди, коли Марія Стюарт намагається належати собі, жити тільки своїми настроями, своїм коханням, своїми справжніми схильностями, її страхітливо каратимуть за це недбальство. Шастеляр – лише перше попередження. Після дитинства без буття дитиною Марія Стюарт у невеличкі проміжки, перше ніж і вдруге, і втретє її тіло й життя продають якому-небудь чужому чоловікові за якусь корону, кілька місяців намагається бути лише юною і безтурботною, тільки дихати, жити й радіти, але суворі руки відривають її від легковажної гри. Занепокоєні інцидентом, регент, парламент і лорди наполягають тепер на новому шлюбі. Марія Стюарт повинна обрати собі чоловіка, річ зрозуміла, не такого, який подобається їй, а такого, що збільшить могутність і багатство країни. Уже давно проваджені переговори миттю прискорили, бо державних мужів опанував своєрідний страх, що ця бездумна жінка може, зрештою, якоюсь новою дурницею остаточно занапастити свою славу і значення. Знову починаються махінації на шлюбному ринку: Марію Стюарт ще раз загнали в зачароване коло політики, яке нещадно замикає її долю від першої години до останньої. І щоразу, коли Марія Стюарт намагається бодай на мить розбити те холодне коло навколо свого теплового справжнього життя, вона розбиває і чужу, і власну долю.

---

¹¹ «О жорстока дамо!» (Фр.)

Розділ 6

Великий політичний шлюбний ринок 1563–1565 роки

Тієї пори дві молоді жінки мали найбільше залищальників у світі: Єлизавета, королева англійська, і Марія, королева шотландська. Якщо хто в Європі мав право на корону і не мав дружини, він посилав тепер своїх сватів: Габсбург і Бурбон, Філіп II, король іспанський, і його син Дон Карлос, ерцгерцог австрійський, королі шведський і данський, діди і хлопчачи, чоловіки і юнаки; на політичному шлюбному ринку давно вже не було таких щедрих пропозицій. Адже шлюб із королевою завжди становить для володаря найзручніший спосіб збільшити свою владу. За доби абсолютизму великі спадкові володіння були розбудовані завдяки не війні, а шлюбом: об'єднана Франція, Іспанія, що охопила світ, і землі Габсбурзького дому. А тепер несподівано стали вабити вже останні коштовні коронні діаманти Європи. Єлизавета чи Марія Стюарт, Англія чи Шотландія, – той, хто здобуде одну з цих країн завдяки шлюбу, той переможе й у світовій грі, тоді настане край водночас і змаганням між країнами, і другій, релігійно-священницькій війні. Якщо внаслідок шлюбу з котроюсь володаркою Британський острів дістанеться католицькому королю, стрілочка на терезах боротьби між католицизмом і протестантством остаточно схилиться на користь Рима, *ecclesia universalis*, світова церква, знову стане переможна на землі. Тому ця гарячкова гонитва за нареченими означає незмірно більше, ніж родинну справу, в ній символічно відображене важливе для всього світу вирішення.

Важливе для світу, але для обох жінок, для обох королев це ще й вирішення, яке визначає життя. Адже їхні лінії долі нерозривно пов'язані між собою. Якщо одна з обох суперниць завдяки шлюбу підніметься вище, трон другої почне невпинно хитатися, якщо одна шалька терезів піднімається вгору, друга має опуститися. Марево начебто дружби між Марією Стюарт і Єлизаветою може існувати тільки так довго, поки обидві неодружені, одна просто королева Англії, а друга просто королева Шотландії, а коли рівновага зсунеться, котрась із них стане могутніша, переможе. Проте рішуче стоїть гордість проти гордості, жодна королева не хоче поступитися суперниці, – і не поступиться. Тільки боротьба на життя і смерть може покласти край цій страхітливій плутанині.

Для пишно поставленої вистави цієї боротьби між сестрами історія двох суперниць обрала найбільший формат. Обидві, і Марія Стюарт, і Єлизавета, надзвичайно і незрівнянно обдаровані. Поряд із їхніми енергійними постатями решта тогочасних монархів – по-чернечому зашкарублий іспанський король Філіп II, по-хлопчачому примхливий французький король Карл IX, незначущий ерцгерцог австрійський Фердинанд – видаються немов пісними другорядними акторами, жоден з них і близько не сягає високого духовного рівня, на якому ці надзвичайні жінки протистоять одна одній. Обидві розумні, – їхньому розуму часто стають на заваді лише жіночі примхи та пристрасті, – обидві честолюбні аж до несамовитості, вони з найперших юних літ украй добре підготовані до свого високого становища. Обидві вміють взірцево поводитись у своїй представницькій ролі, обидві засвоїли гуманістичну культуру за доби її найпишнішого розквіту. Кожна поряд із рідною мовою вільно розмовляє латиною, французькою та італійською мовами, Єлизавета, крім того, ще й грецькою, листи обох силою своєї пластичної виразності набагато перевершують листи їхніх найкращих міністрів, листи Єлизавети незмірно барвистіші та образніші, ніж листи її розумного державного секретаря Сесіла, листи Марії Стюарт більш відшліфовані й своєрідні, ніж гладенькі дипломатичні листи Мейтленда чи Морея. Розум, розуміння мистецтва і монарший спосіб життя обох королев можуть заслужити схвалення найсуворіших суддів; якщо Єлизавета породжує захват Шекспіра і Бена Джонсона,

Марія Стюарт – Ронсара і Дю Белле. Але вся схожість між обома жінками обмежується лише спільним високим культурним рівнем, і тому тим гостріше постає їхня внутрішня протилежність, яку поети від самого початку відчули й зображували як суто драматичну.

Ця протилежність абсолютна тому, що навіть лінії життя просто-таки геометрично наочно відображують її. Вирішальна відмінність: Єлизаветі було важко на початку, а Марії Стюарт – наприкінці. Щастя і влада Марії Стюарт зростали легко, ясно і швидко, немов ранкова зоря на чистому небі; вона народилась як королева і ще дитиною її вдруге помазали на королеву. Але не менш круто й раптово відбувається її падіння. Доля Марії Стюарт сконцентрована в трьох або чотирьох окремих катастрофах, отже, сформована суто драматично, – саме тому її завжди обирають за героїню трагедій, – натомість піднесення Єлизавети відбувається повільно й наполегливо (тому слухним для неї може бути тільки широке, суто епічне зображення). Господь нічого не дарував їй і не давав легкою рукою. Ще дитиною її проголосили бастардом, рідна сестра запроторила її до Тауеру, погрожувала смертним вироком, тож Єлизавета спершу була змушена з допомогою хитрощів і рано сформованого дипломатичного хисту виборювати саме своє життя і стерпне ставлення до себе. Марії Стюарт мала монаршу гідність від самого початку завдяки успадкуванню, а Єлизавета була змушена створити її своїм тілом і життям.

Дві такі різні лінії життя неминуче повинні розходитись у різні боки. При нагоді вони можуть перетинатись і накладатись одна на одну, але ніколи не здатні по-справжньому поєднатись. Адже основоположна відмінність – одна народилась з короною, немов із косами на голові, а друга виборювала, здобувала хитрощами, завойовувала своє становище; одна з самого початку була легітимною королевою, а друга мала сумнівний статус – яскраво проступала в кожному поруху та відтінку їхніх характерів. У Марії Стюарт легкість і невимушеність, із якими дісталось їй усе, – зарано! – формують незвичайну легковажність і самовпевненість, наділяють її відважною сміливістю, що становить і її велич, і згубу. Господь дав їй корону, ніхто не може відібрати її в неї. Вона має правити, а решта – коритись, і, навіть якщо увесь світ сумнівається в її праві, вона палко відчуває панування в своїй крові. Марія Стюарт легко й не вимагаючи доказів проймається натхненням, швидко й запально, немов хапаючись за руків'я меча, ухвалює постанови, і, немов безстрашна вершниця, що, смикнувши за вузду, одним стрибком, одним махом долає бар'єри та перешкоди, думає, ніби зможе взяти гору над усіма політичними труднощами і небезпеками самою крилатою хоробрістю. Якщо для Єлизавети владарювання означає гру в шахи, розв'язування головоломок, постійну інтенсивну напругу, для Марії Стюарт – це лише гостра насолода, піднесена радість існування, лицарський турнір. Вона має, як одного разу сказав про неї папа, «серце чоловіка й тіло жінки», і саме внаслідок цієї легковажної сміливості, егоїстичної суверенної зарозумілості, що роблять її постать такою придатною для вірша, балади, трагедії, її спіткала передчасна загибель.

Адже Єлизавета, наскрізь реалістична натура, майже геніальний знавець дійсності, здобуває перемогу, власне, завдяки тільки розумному використанню бездумності й дурниць своєї лицарської суперниці. Ясними і гострими пташиними очима – гляньте на портрет Єлизавети – вона з недовірою дивиться на світ, небезпек якого навчилася боятись надто рано. Ще дитиною вона мала нагоду спостерігати, як швидко колесо фортуни котиться вниз і вгору і що лише один крок відокремлює королівський трон від ешафота і знову-таки лише один крок веде від Тауеру, цього передпокою смерті, до Вестмінстерського палацу. Тому Єлизавета завжди відчуватиме владу як щось плинне, а все певне – немов під загрозою; обережно і перелякано тримає Єлизавета корону і скіпетр, неначе вони зі скла й можуть будь-якої миті випорснути з рук; власне, все її життя минає в турботі та нерішучості. Всі портрети переконливо доповнюють збережені описи її характеру: на жодному портреті вона не дивиться ясно, вільно й гордо, як справжня повелителька, її нервові обличчя завжди наполохано й неспокійно напружене, ніби вона дослухається до чогось, ніби чекає на щось, на її устах ніколи не сяє впевнена усмішка.

Боязливо й водночас марнославно підносить Єлизавета свій блідий лик над помпезною пишнотою надміру лискучої від діамантів сукні, вона немов мерзне під тією заважкою розкішшю. І ми відчуваємо: тільки-но вона лишається сама, тільки-но з її кістлявих плечей спадає врочи-сте вбрання, тільки-но зникають рум'яна з худеньких щік, із неї zarazом спадає і величність, лишається тільки жалюгідна, розгублена, рано постаріла жінка, самотня людина, що навряд чи може дати раду своїй скруті і ще меншою мірою тямить панувати над світом. Така боязкість, властива королеві, не може справляти дуже героїчного впливу, і ці вічні зволікання й вагання, нездатність вирішити, звичайно, не мають у собі нічого величного, але державницька велич Єлизавети перебуває не на романтичному рівні, а на іншому. Її сила розкривається не у відважних планах і постановках, а в упертій і тривалій праці примноження й забезпечення, заощадження і збирання, власне, в міщанських і господарських чеснотах: якраз її вади, її боязливість і обережність стали продуктивними в державницькому розумінні. Якщо Марія Стюарт любить тільки себе, Єлизавета любить свою країну, як реалістка, вона сприймає своє владарювання з чуттям обов'язку як професію, натомість Марія Стюарт, цей романтик, сприймає своє королювання як покликання, яке ні до чого не зобов'язує. Кожна з обох жінок сильна і кожна слабка у якомусь іншому аспекті. Якщо героїчно-безглузда відвага довела Марію Стюарт до згуби, зволікання й вагання Єлизавети зрештою забезпечили їй перемогу. Адже в політиці повільна впертість завжди бере гору над нестримною силою, ретельно вироблений план – над імпровізованим поривом, реалізм – над романтизмом.

Але в цій боротьбі між сестрами протилежність має ще глибший характер. Єлизавета і Марія Стюарт – полярні типи не тільки як королеви, а і як жінки, немов природі раптом заманулося продемонструвати, як контрапункт, всесвітньо-історичну антитезу у двох видатних постатях аж до найменшої подробиці.

Марія Стюарт – повноцінна жінка, жінка від першої до останньої риси, і якраз найважливіші постанови її життя походять із цього найнижчого джерела її статі. Але це не означає, ніби нею постійно керували пристрасті, ніби над її натурою панували лише інстинкти, бо перше, що впадає у вічі в Марії Стюарт, коли придивлятися до її характеру, – її довга жіноча стриманість. Довелося чекати не один рік, перше ніж у ній узагалі прокинулося чуттєве життя. Ми довго бачимо (і портрети підтверджують це) приязну, лагідну, милу, недбалу жінку з легенькою млістю в очах, майже дитячу усмішку на вустах, нерішучий, пасивний характер, жінку, схожу на дівчинку. Марія Стюарт напрочуд чутлива (як і кожна справді жіноча натура), її настрої украй мінливі, вона з найменшого приводу може почервоніти, збліднути, швидко і легко течуть її сльози. Але ці квапливі, поверхневі хвилі її крові довгі роки не зворушують глибин її ества, саме тому, що Марія Стюарт – цілком звичайна, справжня, реальна жінка, вона розкриває свою властиву, справжню силу тільки в пристрасті, – загалом лише раз у житті. Але тоді ми відчуваємо, яка на диво сильна жінка в ній, якою великою мірою вона піддається поривам та інстинктам, як безвольно вона прикута до своєї статі. Адже тієї величної миті екстазу раптом зникають, немов відкинуті, вищі, культурні сили, що були притаманні цій доти холодній і стриманій жінці, прориваються всі греблі доброї вихованості, звичаїв та гідності, і, поставлена перед вибором між честю і пристрастю, Марія Стюарт як справжня жінка віддає перевагу не королівській владі, а жіночій натурі. З неї одразу спадає королівська мантія, вона відчувається лише голою та гарячою, як і ті незліченні, які прагнуть брати і давати кохання, і ніщо не надає постаті Марії Стюарт такої величності, як те, що задля єдиної прожитої повною мірою миті існування вона просто-таки зневажливо відкидає державу, владу і гідність.

Натомість Єлизавета ніколи не здатна до такого цілковитого самозречення, і то з однієї таємної причини. Адже вона, як писала Марія Стюарт у своєму відомому сповненому ненависті листі, фізично «не така, як інші жінки». Їй відмовлено не тільки в материнстві, а напевне, і в природній формі змоги віддатися повністю як жінка. Не зі своєї волі, як облудно стверджує Єлизавета, вона все своє життя лишається *virgin Queen*, незайманою королевою, і, навіть

якщо деякі тогочасні повідомлення (скажімо, ті, що їх переказує Бен Джонсон) про фізичний гандж Єлизавети сумнівні, лишається певним, що якась фізична чи психічна перешкода скоує її в найпотаємніших зонах жіночого ества. Таке безталання повинно вирішальною мірою визначати натуру жінки, і в цій таємниці містяться, наче в зародку, всі інші таємниці характеру Єлизавети. Все тремке, хитке, метушливе, флюгерне її нервів, що всякчас занурює її ество в миготливе світло істерії, неврівноваженість, нерозважливість її постанов, вічні переходи від гарячого до холодного, від «так» до «ні», все комедіантське, витончене, підступне і не найменшою мірою кокетство, здатне інколи утнути найлихіший жарт із її державницькою гідністю, є наслідком цієї внутрішньої непевності. Почуватися, думати і діяти однозначно й природно ця уражена щонайглибше жінка не може, ніхто не може покладатися на неї, а щонайменше вона впевнена в собі. Але, навіть знівечена в своїй найпотаємнішій сфері, навіть інколи з розірваними нервами, навіть небезпечна своїм розумним інтриганством, Єлизавета все-таки ніколи не була жорстока, нелюдяна, холодна й черства. Ніщо не може бути ще більш фальшивою, плиткою і банальною вигадкою, ніж уже стереотипне розуміння (яке перейняв і Шиллер у своїй трагедії), ніби Єлизавета, немов підступна кицька, гралася з лагідною і безборонною Марією Стюарт. Той, хто дивиться глибше, відчуває в цій жінці, що самотньо мерзне серед своєї влади і завжди лише істерично мучить своїх наполовину коханців, бо ж нікому не здатна віддатися цілковито й однозначно, приховане, згнічене тепло, а за всіма її витівками і запальністю – щире бажання бути великодушною і доброю. Насильство не відповідає її боязливій натурі, вона тікає радше до дрібного й пікантного мистецтва дипломатії, до безвідповідальної гри на задньому плані; під час кожного оголошення війни вона вагається і здригається, кожен смертний вирок лежить, мов камінь, на її сумлінні, і вона докладає щонайревніших зусиль для збереження миру в своїй країні. Якщо Єлизавета бореться з Марією Стюарт, то тільки тому, що відчуває (не без підстав) загрозу з її боку, і все ж вона уникла б відкритої боротьби, бо своєю вдачею вона тільки гравець і шулер, а не борець. Обидві – Марія Стюарт із недбальства, Єлизавета з боязливості – воліли б краще мати половинчастий і фальшивий мир. Але тодішні обставини не дозволяли ніякого співіснування. Байдужа до внутрішньої волі індивідів сильніша воля історії часто штовхає людей і держави до своєї вбивчої гри.

Адже позаду внутрішньої відмінності особистостей владно піднімаються, немов велетенські тіні, великі суперечності доби. Аж ніяк не можна назвати випадковим, що Марія Стюарт була оборонцем давньої, католицької релігії, а Єлизавета – покровителькою нової, реформаторської віри; належність до різних релігійних партій лише символічно відображує, що кожна з обох королев була втіленням іншого світогляду: Марія Стюарт представляла вмирущий, середньовічно-лицарський світ, Єлизавета – світ у процесі становлення, новочасний. У суперечці між ними виборола собі простір нова доба.

Марія Стюарт – саме це надає її постаті такої романтичності – стоїть і гине за минулу, застарілу справу як останній відважний паладин. Вона лише кориться формотворчій волі історії, коли, спрямована в минуле, політично пов'язується тільки з тими державами і силами, що вже перейшли свій зеніт: Іспанією і папством, тим часом як видюща Єлизавета посилає своїх послів у найдавніші країни, в Росію та Персію, і з прозирливим чуттям спрямовує енергію свого народу до океану, немов здогадуючись, що саме на нових континентах слід збудувати опори майбутнього світового панування. Марія Стюарт твердо наполягає на традиційному, вона не виходить за рамки династичного розуміння королівської влади. На її думку, країна пов'язана з володарем, а не володар зі своєю країною; власне, всі ті роки Марія Стюарт була лише королевою Шотландії і ніколи не була королевою для Шотландії. В сотні листів, які вона написала, йдеться тільки про зміцнення та розширення її особистих прав, але немає бодай одного листа, де б ішлося про добробут народу, про сприяння торгівлі, про судноплавство і збройні сили. Як її мовою в поезії та спілкуванні все життя була французька, так і її думки

та почуття ніколи не стали шотландськими, національними; вона жила й загинула не за Шотландію, а тільки за те, щоб бути королевою Шотландії. Зрештою, Марія Стюарт не дала своїй країні нічого творчого, крім легенди свого життя.

Це прагнення Марії Стюарт стояти над усім неминуче мало обернутись у стояння одним. Сміливістю та рішучістю вона особисто була незмірно вища від Єлизавети. Але Єлизавета боролася проти неї не сама. Внаслідок властивого їй чуття невпевненості вона вчасно зрозуміла, що їй треба зміцнити свою позицію, зібравши коло себе спокійних і прозорливих людей; навколо неї під час цієї війни стояв цілий генеральний штаб, вона вивчала тактику і практику і, ухвалюючи важливі постанови, стереглася мінливості та неспокою свого темпераменту. Єлизавета змогла створити навколо себе таку довершену організацію, що й сьогодні, коли минули сторіччя, майже неможливо відокремити її особисті дії від колективних дій елизаветинської доби, тож незмірна слава, пов'язана з її ім'ям, поширюється й на анонімні дії її видатних радників. Якщо Марія Стюарт – лише Марія Стюарт, Єлизавета завжди представляє Єлизавету плюс Сесіла, плюс Лестера, плюс Волсінгема, плюс енергію всього свого народу, і навряд чи можна розрізнити, хто був генієм того шекспірівського сторіччя: Англія чи Єлизавета, бо ж вони сплавилися до купи в одну чудову єдність. Ніщо не дало Єлизаветі такого високого становища поміж монархів тодішньої доби, як те, що вона прагнула бути не володаркою над Англією, а тільки управителькою англійської народної волі, служницею національної місії; вона зрозуміла хід часу, що вів від автократії до конституціоналізму. Єлизавета з власної волі визнає нові сили, які формуються завдяки трансформації суспільних станів, розширенню світу в процесі відкриттів; вона сприяє всьому новому, цехам, купцям, грошовитим людям і навіть піратам, бо вони прокладали Англії, її Англії, шлях до панування на морях. Єлизавета безліч разів жертвує (чого ніколи не робила Марія Стюарт) своїми особистими бажаннями задля загальних інтересів, добробуту країни. Адже найкращим способом порятунку від душевної скрути для неї завжди була можливість поринути в творчу діяльність; своє нещастя як жінки Єлизавета перетворила в щастя своєї країни. Увесь свій егоїзм, усе своє жадання влади жінка, що не мала ані дітей, ані чоловіка, перетворила в турботу про країну; її найшляхетнішим честолюбством було прагнення стати видатною для нащадків завдяки величчю Англії, і тільки для цієї майбутньої великої Англії вона жила по-справжньому. Жодна інша корона не вабила її (натомість Марія Стюарт із радістю обміняла б свою на будь-яку кращу), і, якщо Марія Стюарт велично сяє в сучасності, теперішньої миті, Єлизавета, ощадлива і далекозора, всю свою силу присвятила майбутньому рідної країни.

Аж ніяк не випадково, що боротьба між Марією Стюарт і Єлизаветою вирішилася на користь прогресивної і спрямованої до світу королеви, а не спрямованої в минуле лицарської королеви; з Єлизаветою перемогла воля історії, яка штовхає вперед, скидає позаду віджилі форми, немов пусту шкаралуцу, і творчо випробовує свою силу щоразу в чомусь іншому. У своєму житті Єлизавета втілювала енергію країни, яка прагне вибороти своє місце у світі, а з загибеллю Марії Стюарт гине пишно і героїчно лише лицарська минавшина. І все-таки кожна з обох жінок досконало реалізувала в цій боротьбі сенс свого життя: Єлизавета, реалістка, перемогла в історії, Марія Стюарт, романтик – у поезії та легенді.

Ця конфронтація велична в просторі, часі й своїми постатями, – якби ж тільки спосіб її провадження не був таким жалюгідно дріб'язковим! Адже, незважаючи на свій видатний формат, обидві жінки лишаються все-таки жінками і не можуть подолати властивої своїй статі слабкості провадити ворожнечу не відверто, а завжди тільки жалюгідно й підступно. Якби замість Марії Стюарт і Єлизавети стояли навпроти один одного двоє чоловіків, двоє королів, одразу дійшло б до гострого конфлікту, до відкритої війни. Претензія гостро постала б проти претензії, сміливість проти сміливості. Натомість конфлікт Марії Стюарт і Єлизавети позбавлений ясної чоловічої відвертості, це котяча бійка, підкрадання і чатування з прихованими пазурами,

підступна і наскрізь нечесна гра. Обидві жінки чверть сторіччя ненастанно брехали одна одній і ошукували одна одну (проте насправді навіть на секунду не піддаючись ошуканству). Вони ніколи не дивляться вільно й чесно одна одній у вічі, їхня ненависть ніколи не стає відвертою, щирою і виразною, вони зі сміхом, лестощами і лицемірством вітають та обдаровують одна одну, зичать навзаєм щастя, тоді як кожна потай тримає ніж за спиною. Ні, хроніка війни між Єлизаветою і Марією Стюарт не згадує ні про які битви на кшталт описаних в «Іліаді», ні про які славетні ситуації, це не героїчна пісня, а мерзенний розділ із Макіавеллі, хоч і напрочуд цікавий психологічно, проте морально огидний, бо це двадцятирічна інтрига, що ніколи не була чесною, дзвінкою війною.

Ця нечесна гра починається одразу з початком шлюбних переговорів Марії Стюарт, коли на сцену вийшли високі претенденти. Марія Стюарт дала б згоду вийти заміж за будь-кого, бо жінка ще не прокинулася в ній, і тому вона не втручається у вибір. Вона б охоче взяла собі за чоловіка п'ятнадцятирічного хлопчика Дона Карлоса, хоча чутка змальовує його як лихого і скаженого юнака; з не меншою охотою вийшла б і за неповнолітнього Карла IX. Молодий, старий, бридкий чи привабливий – її честолюбству цілком байдуже, якщо шлюб піднесе її над ненависною суперницею. Особисто майже незацікавлена, Марія Стюарт полишає переговори своєму єдинокровному братові Морею, що провадить їх з украй егоїстичних мотивів, бо, коли його сестра ходитиме з короною в Парижі, Відні або Мадриді, він знову звільниться від неї й буде некоронованим королем Шотландії. Але Єлизавета, що їй бездоганно служили шотландські шпигуни, дуже скоро дізнається про ті закордонні сватання і одразу накладає енергійне вето. Англійська королева відверто погрожує шотландському послові, що у випадку, коли Марія Стюарт відповість на якесь монарше сватання з Австрії, Франції або Іспанії, вона вважатиме це за ворожий акт, якому, проте, ніяк не перешкоджатиме, а водночас ніжно нагадує дорогій родичці, що та може довіряти тільки їй, «хоч які гори щастя і земної пишноти обіцяють їй інші люди». Ох, Єлизавета не має ані найменших заперечень проти якого-небудь протестантського володаря, проти данського короля або герцога Феррарського, – тобто, коли сказати ясними словами, проти якогось безпечного, невартісного претендента, – але було б найкраще, якби Марія Стюарт одружилася «вдома», з яким-небудь шотландським або англійським дворянином. У такому випадку вона довіку може бути впевнена в її сестринській любові та допомозі.

Таке ставлення Єлизавети, зрозуміла річ, – відверта *foul play*, мерзенність, і кожен прозирає її намір: *virgin Queen* мимоволі не прагне нічого іншого, як занাপстити кожен добрий шанс своїй суперниці. Але Марія Стюарт не менш спритною рукою відкидає м'яча назад. Вона, зрозуміло, ані на мить не думає визнавати за Єлизаветою *overlordship*, право заперечення в своїх шлюбних справах. Але велику обгородку ще не укладено, ще вагається Дон Карлос, головний претендент. Отож Марія Стюарт спершу лицемірно вдає щиру вдячність за дбайливу турботу Єлизавети. Марія Стюарт запевняє, що навіть *“for all uncles of the world”* вона не поставить під сумнів свою неоціненну дружбу з англійською королевою якимсь свавільним учинком, – о ні, аж ніяк! – вона зі щирим серцем готова вірно дотримуватися всіх її пропозицій, нехай Єлизавета лише повідомить, якого претендента можна було б вважати за *allowed*, дозволеного, а якого – ні. Ця поступливість зворушує, але водночас Марія Стюарт несміливо вставляє запитання, яким способом Єлизавета хотіла б відшкодувати їй за цю поступливість. Гарзд, начебто каже вона, я дослухаюся до твого бажання, не виходитиму заміж за жодного чоловіка з таким високим статусом, щоб він, дорога й люба сестро, був вищий від тебе. Але тепер і ти дай мені запоруку і скажи, будь ласка, виразно: як там із моїм правом на наступність?

Отак конфлікт успішно знову опинився на давній мертвій точці. Тільки-но Єлизавета має сказати виразне слово про наступність, ніякий Бог не змусить її висловитись ясно. Вдаючись до вкрай кружних шляхів, вона мимрить, про свою «цілковиту прихильність до інтересів сестри», запевняє, що хотіла б дбати про Марію Стюарт, як про рідну доньку; цілу сторінку ллються найсолодші слова, але єдиного, яке зобов'язувало б і вирішувало б, не вимовила. Оби-

дві, немов двоє левантійських купців, прагнуть провадити обгородку тільки з рук до рук, жодна не розкриває перша руку. Виходь заміж за того, кого я пропоную, каже Єлизавета, і я назву тебе моєю наступницею. Назви мене своєю наступницею, і я вийду заміж за того, кого ти мені пропонуєш, відповідає Марія Стюарт. Але жодна не довіряє іншій, бо кожна прагне ошукати суперницю.

Два роки тягнуться переговори про шлюб, претендентів, право наступності. Хоч як дивно, обидві жінки, вдаючись у своїй грі до шулерства, неусвідомлено грають на користь одна одній. Єлизавета прагне лише стримувати Марію Стюарт, а Марії Стюарт, на лихо, треба вести переговори з найповільнішим з усіх монархів: кунктатором Філіпом II. Тільки тоді, коли переговори з Іспанією скінчилися невдачею і слід пошукати якийсь інший варіант, Марія Стюарт вважає за потрібне покласти край поглядам скося та вбик і приставити любій сестрі пістолет до грудей. Вона наказує ясно і виразно запитати, кого, власне, пропонує їй Єлизавета як відповідного її становищу чоловіка.

Для Єлизавети не може бути нічого прикрішого за мить, коли від неї вимагають виразної відповіді, надто в цьому випадку. Адже вона вже давно, вдаючись до алегорій, давала зрозуміти, кого вона обрала для Марії Стюарт. Вона багатозначно бурмотіла, що «хотіла б їй дати кого-небудь, про кого ніхто б не подумав, що вона могла обрати його». Але шотландський двір удає, ніби нічого не розуміє, і вимагає реальної пропозиції, назвати ім'я. Приперта до стіни, Єлизавета вже не може ухилитися, вдаючись до натяків. Нарешті вона крізь зуби процідила ім'я обранця: Роберт Дадлі.

Тепер дипломатична комедія загрожує на мить стати фарсом. Адже ця пропозиція Єлизавети – або несвітська образа, або несвітський блеф. Уже навіть те, що королеві Шотландії, вдові короля Франції, пропонують вийти заміж за *subject*, підданого, своєї сестри-королеви, дрібного дворянина без краплі рівноцінної крові, означало згідно з уявленнями тодішнього часу майже образу. Але вона стала ще зухваліша внаслідок вибору запропонованої постаті, бо ж в усій Європі знають, що Роберт Дадлі вже багато років є Єлизаветиним товаришем в еротичних іграх, отож королева Англії хоче передати королеві Шотландії, наче поношену сукню, саме того чоловіка, якого сама вважала за незначного для шлюбу. Крім того, завжди нерішуча кілька років тому ще бавилася думкою вийти заміж за нього (вона завжди тільки бавиться цією думкою). Тільки тоді, коли Емі Робсарт, дружину Дадлі, знайшли вбитою за вкрай дивних обставин, Єлизавета притьмом відступила назад, щоб уникнути будь-якої підозри в співучасті. Тепер цього чоловіка, вже двічі скомпрометованого перед світом – по-перше, тією темною справою, по-друге, своїми еротичними стосунками, – пропонують Марії Стюарт як чоловіка: серед багатьох раптових і приголомшливих дій за доби Єлизавети, ця, мабуть, приголомшує найдужче.

З'ясувати повною мірою, чого насправді хотіла досягти Єлизавета цієї пропозицією, не пощастить ніколи: хто наважиться логічно сформулювати плутані забаганки істеричної натури! Може, як щиро закохана, вона хотіла коханому, за якого сама не сміла вийти заміж, передати за порядком наступності найдорожче, що мала: королівство? А може, просто хотіла позбутися чичисбея, що вже набрид їй? Може, Єлизавета сподівалася, що з чоловіком, якому вона довіряла, пощастить легше утримувати в рамках її честолюбну суперницю? Може, лише хотіла випробувати вірність Дадлі? Може, мріяла про *partie à trois*, спільні любовні стосунки втрьох? Чи, може, вигадала цю безглузду пропозицію взагалі тільки на те, щоб Марія Стюарт, відхиливши, зрозуміла річ, таку дурницю, скоїла переступ? Усі ці варіанти цілком можливі, але найреальніша можливість полягає в тому, що примхлива жінка в душі й сама не знала, чого хотіла: можливо, вона лише гралася з цією думкою, як завжди полюбляла гратися з людьми і постановами. Ніхто не може уявити собі, що сталося б, якби Марія Стюарт справді пристала на

пропозицію вийти заміж за відставного коханця Єлизавети. Можливо, Єлизавета тоді, миттю змінивши думку, заборонила б Дадлі шлюб і до глузу пропозиції накинула б своїй суперниці ще й ганьбу відмови.

Марія Стюарт сприйняла пропозицію Єлизавети, мовляв, їй треба одружитися з кимсь, хто не має в своїх жилах королівської крові, як блюзнірство. Пройнявшись спершу гнівом, вона глузливо запитуює посла, чи його володарка справді серйозно висловила думку, що вона, помазана королева, має вийти заміж за якогось простого «лорда Роберта». Проте швидко приховує свою скривдженість і поглядає приязними очима: таку небезпечну суперницю не годиться розлютити передчасно гострою відмовою. Якщо вона матиме колись за чоловіка іспанського чи французького спадкоємця трону, тоді як слід відплатить за цю образу. У цій сестринській боротьбі завжди відповідають нечесністю на нечесність, на підступну пропозицію Єлизавети Марія Стюарт одразу відповідає не менш облудною приязністю. Дадлі не треба одразу посилати до Единбурга як залицяльника, ні, аж ніяк; королева вдає, ніби поважно сприймає цей фарс, і ставить тоді його чудову другу дію. Марія Стюарт посилає до Лондона з офіційним дорученням сера Джеймса Мелвілла, начебто щоб почати переговори про Дадлі, а насправді – щоб ще тісніше затягти вузол брехні та прикидання.

Мелвілл, найвірніший поміж дворян Марії Стюарт, мав вправну дипломатичну руку, яка, крім того, ще вміла добре писати та описувати, і за це слід бути особливо вдячним йому. Адже в результаті свого візиту він подарував світові вкрай пластичний і разючий опис особистості Єлизавети і водночас неоціненну історичну комедію. Єлизавета достеменно знає, що цей освічений чоловік довго жив при французькому дворі, та й при німецькому, тож і заходилася докладати ревних зусиль, щоб заімпонувати йому саме як жінка, не здогадуючись, що він із нещадною здатністю пам'ятати передасть історії кожен її слабкість і кокетство. Адже жіноче марнославство Єлизавети часто утинає дуже кепський жарт із її королівською гідністю, тож і цього разу кокетлива жінка замість політично переконувати посланця шотландської королеви намагається передусім сподобатися чоловікові своїми особистими перевагами. Єлизавета раз по раз розпускає свій пишний павичевий хвіст. Зі свого величезного гардеробу – після її смерті нарахували три тисячі уборів – обирає найдорожчі убрання, показується одягненою то в англійському стилі, то в італійському, то у французькому, з вочевидь щедрим демонстративним декольте, а водночас пишається латиною, французькою та італійською мовами і всотує з невиситимим завзяттям начебто безмірне зачудування посла. Але всіх найвищих ступенів порівняння, похвал, яка вона гарна, яка розумна, освічена, не досить, Єлизавета на запитання «Дзеркальце, кажи мерщій, хто на світі найгарніший?» вочевидь прагне почути відповідь саме від посла шотландської королеви, хоче змусити його сказати, що він як жінкою захоплюється нею більше, ніж своєю володаркою. Єлизавета хоче почути, що вона або гарніша, або розумніша, або освіченіша за Марію Стюарт. Єлизавета показує Мелвіллу свої напрочуд хвилясті рудувато-біляві коси й запитуює, чи коси Марії Стюарт гарніші, – тяжке запитання для посла королеви! Мелвілл спритно вибирається з халепи, відповідаючи, мов Соломон, що в Англії жодна жінка не може дорівнятися до Єлизавети, а в Шотландії жодна жінка не може перевершити Марію Стюарт. Але такої половинчастої відповіді дурнуватій марнославній жінці мало, вона знову і знову демонструє свої принади, грає на клавесині і співає під лютню; зрештою Мелвілл змушений, цілком усвідомлюючи доручення політично ошукати Єлизавету, нібито признатися, що в неї біліша шкіра, що вона вправніше грає на клавесині й танцює з кращою поставою, ніж Марія Стюарт. Через це ревне самовиставляння Єлизавета спершу забула за саму справу, а коли Мелвілл нарешті згадав про делікатну тему, вона, вже втягнувшись у комедіанство, передусім дістає з шухляди мініатюрний портрет Марії Стюарт і ніжно цілує його. Потім тремким голосом розповідає, яка б вона була рада особисто познайомитися з Марією Стюарт (тоді як насправді завжди вигадувала що завгодно, щоб тільки зірвати таку зустріч), і той, хто вірив тій зухвалій актрисі, мав бути переконаний, ніби для Єлизавети на

землі немає нічого важливішого, ніж знати, що її сусідка-королева щаслива. Але Мелвілл має холодну голову і ясний зір. Його аж ніяк не ошукує те окомилування, він узагальнено повідомляє до Единбурга, що Єлизавета і говорила, і діяла нещиро, засвідчивши тільки велике прикидання, збудження і страх. Коли Єлизавета зі свого боку запитує, що думає Марія Стюарт про шлюб із Дадлі, вправний дипломат уникає і гострого «ні», і виразного «так». Ухильно відповідає, мовляв, Марія Стюарт по-справжньому ще не розглядала цього питання. Але що більше він ухиляється, то гостріше назирає Єлизавета. «Лорд Роберт, – запевняє вона, – мій найкращий друг. Я люблю його як брата і ні за кого іншого не вийшла б заміж, якби взагалі надумала брати шлюб. Та оскільки в цьому питанні я не змогла переконати себе, то бажаю, щоб принаймні моя сестра обрала його, бо не знаю нікого, кого б я хотіла бачити, як він разом із нею стає моїм наступником. Щоб моя сестра не зневажала його, я за кілька днів надам йому титул графа Лестера і барона Денбі».

І справді, через кілька днів – третя дія комедії – відбувається з нечуваною пишнотою оголошена церемонія. Лорд Роберт Дадлі перед усією аристократією стає навколішки перед своєю володаркою і щирою подружкою, а потім підводиться вже як граф Лестер. Але цієї врочистої миті жінка в Єлизаветі знову утнула лихий жарт із королевою. Коли володарка одягала на голову вірному слугі графську корону, коханка не змогла утриматися, щоб не почухати довірчо голову своєму дружку: патетична церемонія обернулася у фарс, і Мелвілл міг тихенько всміхатися собі в бороду: він пошле своїй володарці в Единбург веселе повідомлення.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.